

**ВИЩИЙ НАВЧАЛЬНИЙ ПРИВАТНИЙ ЗАКЛАД
«ДНІПРОВСЬКИЙ ГУМАНІТАРНИЙ УНІВЕРСИТЕТ»**

Кафедра психології

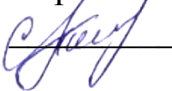
На правах рукопису

СЕГЕДА ЮЛІЯ АНАТОЛІЇВНА

**ВСТАНОВЛЕННЯ ХАРАКТЕРУ ЗВ'ЯЗКУ МІЖ ПСИХОЛОГІЧНИМИ
ОСОБЛИВОСТЯМИ ОСОБИСТОСТІ ТА ГРАФОЛОГІЧНОЮ
ХАРАКТЕРИСТИКОЮ ПІДПISУ ПІДЛІТКІВ**

Спеціальність: 053 «Психологія»
(код) (назва спеціальності)
Освітня програма Психологія
(назва)
Кваліфікаційна робота на здобуття освітнього ступеня магістра

Науковий керівник:
Пріснякова Л.М.,
канд. психол. наук, доцент

РЕКОМЕНДОВАНО ДО ЗАХИСТУ
Протокол засідання кафедри психології
№ 7 від 26.12.2024
Завідувач кафедри психології
 Людмила ПРИСНЯКОВА
Нормоконтроль
 Наталія СЕРГІЄНКО

Дніпро, 2025

**ВИЩИЙ НАВЧАЛЬНИЙ ПРИВАТНИЙ ЗАКЛАД
«ДНІПРОВСЬКИЙ ГУМАНІТАРНИЙ УНІВЕРСИТЕТ»**

Кафедра психології
Освітній ступінь магістр
Спеціальність 053 «Психологія»
Освітня програма Психологія

ЗАТВЕРДЖУЮ
Завідувач кафедри
психології
(назва кафедри)

(підпис)

Людмила ПРИСНЯКОВА

12.02.2024

**ЗАВДАННЯ НА КВАЛІФІКАЦІЙНУ РОБОТУ
СЕГЕДА ЮЛІЯ АНАТОЛІЇВНА**

1. Тема роботи: «Встановлення характеру зв'язку між психологічними особливостями особистості та графологічною характеристикою підпису підлітків».
2. Науковий керівник роботи: Пріснякова Людмила Макарівна
Затверджені наказом вищого навчального закладу від « » 20__ року №
3. Строк подання роботи на кафедру: 12.02.25р.
4. Мета кваліфікаційної роботи: визначення характеру зв'язку між психологічними особливостями особистості та графологічною характеристикою підпису підлітків.
5. Завдання кваліфікаційної роботи
 - 1) теоретичний огляд та аналіз наукової літератури з питань психологічної характеристики особистості: гендеру, темпераменту, характеру, емоційного стану, агресивності; вікових психологічних особливостей підлітків; експертної характеристики особливостей почерка, зокрема підпису;
 - 2) методологічне обґрунтування організації дослідження та визначення полігону й складу досліджуваних; визначення

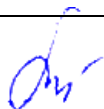
методичного та методологічного інструментарію проведення емпіричного дослідження;

- 3) проведення безпосередньо емпіричного дослідження, логічний та математико-статистичний аналіз та інтерпретація результатів емпіричного дослідження, виявлення та визначення характеру зв'язку між психологічними особливостями особистості та графологічною характеристикою підпису підлітків.

КАЛЕНДАРНИЙ ПЛАН ВИКОНАННЯ КВАЛІФІКАЦІЙНОЇ РОБОТИ

№ з\п	Назва етапів дипломного проекту (роботи)	Строк виконання етапів проекту (роботи)	Примітка
1.	Вступ	Жовтень	виконано
2.	I Розділ	Листопад	виконано
3.	II Розділ	Грудень	виконано
4.	III Розділ	Січень	виконано
5.	Робота в цілому	Лютий	виконано

Науковий керівник

ПРИСНЯКОВА Л.М.

Здобувач вищої освіти

СЕГЕДА Ю.А.

Дата видачі завдання 13 .02. 2025р.

АНОТАЦІЯ

Сучасний стан графології як науки характеризується підвищеним інтересом, проте переважна кількість теоретичних розробок та їх практичне застосування належить закордонним фахівцям. Дослідження вітчизняних науковців у графологічному напрямку набуває розвитку в зв'язку з актуальною потребою в модернізації технік психодіагностики особистості, зокрема, побудованих на взаємозв'язку почерку та психологічних особливостей особистості, які використовуються в багатьох сферах діяльності людини. Наукова графологія ґрунтується на фізіологічних, психологічних, психопатологічних та інших знаннях, а також наукових дослідженнях та накопиченому багатому статистичному.

Теоретичною основою роботи були дослідження провідних вчених стосовно теорії особистості таких, як З. Фройд, К. Юнг, А. Адлер, Е. Фромм, А. Маслоу, К. Горні, М. Чернишевський; дослідження вікової психології стосовно особливостей підліткового віку таких провідних вчених, як Абрамова Г.С., Бадмаєв Б.Ц., Виготський Л.С., Дубровіна І.В., Туріщева Л.В., Шулигіна Р.А.; також дослідження вчених Моргенштерна І.Ф., Лурії О.Р., Зуєва-Інсарова Д.М., Гольдберг І.І., В. Гараніна, Штокалюка Д.З., Фармагея О.І. стосовно психологічних аспектів аналізу почерку та підпису.

Предмет дослідження: встановлення характеру зв'язку між психологічними особливостями особистості та графологічною характеристикою підпису підлітків.

Об'єкт дослідження: вплив індивідуальних психологічних якостей особистості на структуру підпису.

Наукова гіпотеза дослідження полягає в припущенні впливу психологічних якостей особистості на графологічну структуру підпису людини, зокрема підлітків.

Емпіричні гіпотези дослідження:

- Припустимо, що деякі акцентуації характеру впливають визначним чином на структуру підпису
- Припустимо, що темперамент та емоційний стан особистості впливають визначним чином на структуру підпису

Мета дослідження: визначення характеру зв'язку між психологічними особливостями особистості та графологічною характеристикою підпису підлітків.

Завдання дослідження:

- 4) теоретичний огляд та аналіз наукової літератури з питань психологічної характеристики особистості: гендеру, темпераменту, характеру, емоційного стану, агресивності; вікових психологічних особливостей підлітків; експертної характеристики особливостей почерка, зокрема підпису;
- 5) методологічне обґрунтування організації дослідження та визначення полігону й складу досліджуваних; визначення методичного та методологічного інструментарію проведення емпіричного дослідження;
- 6) проведення безпосередньо емпіричного дослідження, логічний та математико-статистичний аналіз та інтерпретація результатів емпіричного дослідження, виявлення та визначення характеру зв'язку між психологічними особливостями особистості та графологічною характеристикою підпису підлітків.

Методи дослідження: теоретичний, емпіричний, математико-статистичний та логічний.

Для проведення емпіричного дослідження були відібрані наступні психодіагностичні методики:

- для визначення гендерної належності досліджуваних був використаний опитувальник Л. Н. Ожигової «Я – жінка (чоловік)», що базується на методиці незакінченості речення;
- для визначення темпераменту та спрямованості особистості була використана методика Айзенка «Коло»;
- для визначення акцентуацій характеру підлітків Патохарактерологічний Діагностичний Опитувальник (ПДО) Личко;
- для вимірювання рівня особистісної та ситуативної тривожності була використана методика Спілбергера-Ханіна;
- тест А. Ассінгера був використаний для визначення рівня агресивності досліджуваних підлітків;
- шкала Цунга для самооцінки депресії була використана для визначення рівня депресивного стану серед досліджуваних;
- для вимірювання мотивації досягнення досліджуваних був використаний тест-опитувальник А. Меграбіана (ТМД);
- криміналістична методика дослідження почерку, зокрема підпису.

Практичне значення роботи полягає у виділенні відхилень в структурі підпису від основних прописів та формуванні контингенту для проведення спрямованого психологічного тренінгу.

Структура роботи: робота складається зі вступу, трьох розділів, висновків, списку використаної літератури.

ANNOTATION

The current state of graphology as a science is characterized by increased interest, however, the overwhelming number of theoretical developments and their practical application belong to foreign specialists. The research of domestic scientists in the graphological direction is developing in connection with the urgent need to modernize personality psychodiagnostic techniques, in particular, those based on the relationship between handwriting and psychological characteristics of the individual, which are used in many areas of human activity. Scientific graphology is based on physiological, psychological, psychopathological and other knowledge, as well as scientific research and accumulated rich statistical data.

The theoretical basis of the work was the research of leading scientists related to personality theory, such as Z. Freud, K. Jung, A. Adler, E. Fromm, A. Maslow, K. Gorny, M. Chernyshevsky; the study of age psychology in relation to the peculiarities of adolescence by such leading scientists as Abramova G.S., Badmaev B.C., Vygotskyi L.S., Dubrovina I.V., Turishcheva L.V., Shulygina R.A.; also the research of scientists I.F. Morgenstern, O.R. Luria, D.M. Zueva-Insarova, I.I. Goldberg, V. Garanin, D.Z. Shtokalyuka, O.I. Farmageya. regarding the psychological aspects of handwriting and signature analysis.

Study subject: establishing the nature of the connection between the psychological characteristics of the individual and the graphological characteristics of the signature of adolescents.

Study object: the influence of individual psychological qualities of a person on the structure of a signature.

The scientific hypothesis of the study is to assume the influence of psychological qualities of a person on the graphological structure of a person's signature, in particular adolescents.

Empirical research hypotheses:

- Let's assume that some character accentuations have a certain impact on the structure of the signature.
- Let us assume that the temperament and emotional state of the individual have a certain influence on the structure of the signature.

Study purpose: to determine the nature of the relationship between the psychological characteristics of the individual and the graphological characteristics of the signature of adolescents.

Study tasks:

- 1) theoretical review and analysis of scientific literature on the psychological characteristics of personality: gender, temperament, character, emotional state, aggressiveness; age-related psychological characteristics of adolescents; expert characterization of handwriting features, including signatures;
- 2) methodological justification for the organization of the study and determination of the testing area and composition of the subjects; determination of methodological and methodological tools for conducting empirical research;
- 3) conducting direct empirical research, logical and mathematical-statistical analysis and interpretation of the results of empirical research; identification and determination of the nature of the connection between the psychological characteristics of the individual and the graphological characteristics of the signature of adolescents.

Research methods: theoretical, empirical, mathematical-statistical and logical.

The following psychodiagnostic techniques were selected to conduct the empirical study.

- to determine the gender of the subjects, L.N. Ozhigova's questionnaire "I am a woman (man)" was used, based on the method of sentence incompleteness;
- to determine the temperament and orientation of the individual, Aizenko's "Kolo" technique was used;

- to determine character accentuations of adolescents, the Pathocharacterological Diagnostic Questionnaire (PDO) Lichko;
- to measure the level of personal and situational anxiety, the Spielberger-Khanin technique was used;
- Assinger's test was used to determine the level of aggressiveness of the adolescents studied;
- The Zung Self-Rating Depression Scale was used to determine the level of depression among subjects;
- to measure the achievement motivation of the subjects, the A. Mehrabian test questionnaire (TMD) was used;
- forensic methods for studying handwriting, including signatures.

The practical significance of the work is to highlight deviations in the structure of the signature from the basic rules and form a contingent for conducting targeted psychological training.

Structure of the work: the work consists of an introduction, three chapters, conclusions, and a list of references.

ЗМІСТ

ВСТУП.....	11
РОЗДІЛ 1 ТЕОРЕТИЧНИЙ АНАЛІЗ НАУКОВИХ ДОСЛІДЖЕНЬ ПСИХОЛОГІЧНИХ ОСОБЛИВОСТЕЙ ОСОБИСТОСТІ ПІДЛІТКІВ ТА ГРАФОЛОГІЧНИХ ХАРАКТЕРИСТИК ЇХ ПІДПISУ	16
1.1 Характеристика особистості та основних її якостей	16
1.2 Психологічні особливості підліткового віку.....	38
1.3 Експертна характеристика індивідуальних психологічних особливостей особистості за її почерком	57
Висновки до першого розділу.....	72
РОЗДІЛ 2 ОБГРУНТУВАННЯ ТА ПІДБІР МЕТОДИЧНОГО ІНСТРУМЕНТАРІЮ ЕМПІРИЧНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ ХАРАКТЕРУ ЗВ'ЯЗКУ ПСИХОЛОГІЧНИХ ОСОБЛИВОСТЕЙ ОСОБИСТОСТІ З ГРАФОЛОГІЧНОЮ ХАРАКТЕРИСТИКОЮ ПІДПISУ.....	73
2.1 Обґрунтування організації дослідження та визначення полігону й складу досліджуваних.....	73
2.2 Визначення методичного та методологічного інструментарію проведення емпіричного дослідження.....	79
Висновки до другого розділу.....	102
РОЗДІЛ 3 РЕЗУЛЬТАТИ ЕМПІРИЧНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ ХАРАКТЕРУ ЗВ'ЯЗКУ ПСИХОЛОГІЧНИХ ОСОБЛИВОСТЕЙ ОСОБИСТОСТІ З ГРАФОЛОГІЧНОЮ ХАРАКТЕРИСТИКОЮ ПІДПISУ.....	104
3.1 Результати емпіричного, математико-статистичного та логічного дослідження	104
3.2 Результати кореляційного аналізу характеру зв'язку підпису з основними психологічними властивостями особистості	131
Висновки до третього розділу.....	
ВИСНОВКИ.....	
СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ.....	

ВСТУП

Актуальність дослідження.

Сучасний стан графології як науки характеризується підвищеним інтересом, проте переважна кількість теоретичних розробок та їх практичне застосування належить закордонним фахівцям. Дослідження вітчизняних науковців у графологічному напрямку набуває розвитку в зв'язку з актуальною потребою в модернізації технік психодіагностики особистості, зокрема, побудованих на взаємозв'язку почерку та психологічних особливостей особистості, які використовуються в багатьох сферах діяльності людини. Цінність використання технік, побудованих на аналізі почерку, підвищується за рахунок безконтактної взаємодії з об'єктом дослідження та часу, потрібного на процес діагностики та формування припущень. Перспектива наукових досліджень у графології полягає у створенні комплексного підходу до вивчення особистості за рахунок технік, які сприятимуть можливості змінити існуючі стандарти в сфері використання сучасних методів психодіагностики.

Графологія, як і інші науки, має свій предмет, об'єкт, використовує наукові методи дослідження, і тому заслуговує на шанобливе ставлення до себе. Наукова графологія ґрунтується на фізіологічних, психологічних, психопатологічних та інших знаннях, а також наукових дослідженнях та накопиченому багатому статистичному.

Досить часто, плутають графологію з почеркознавчою експертизою, яку проводять в експертних установах Міністерства юстиції, Міністерства внутрішніх справ та інших державних експертних установах. На відміну від графології, почеркознавство є галуззю криміналістичної техніки, що вивчає закономірності графіки письма, процес його дослідження з метою ідентифікації людини та вирішення інших почеркознавчих завдань: хто є автором або виконавцем документу, в яких умовах виконано документ, у якому стані перебував виконавець рукопису в момент його виконання

тощо. На сьогодні графологію, шкода, що не в Україні, широко використовують у наступних сферах діяльності: кадровий менеджмент; персональні консультації з метою розібратись у собі, у своїй кар'єрі; персональні консультації (діагностика проблем у взаємовідносинах, перевірка сумісності в парах тощо); благонадійність та особисті якості третьої особи (наприклад, няні для дитини тощо); діагностика підлітків та дітей; консультування правоохоронних органів.

Графологія в Україні не вивчається як окрема навчальна дисципліна. Не знайдемо ми її і в навчальних планах з вивчення психології. Лише дослідники-ентузіасты здійснюють наукові розвідки у даній царині. Ці розвідки не завжди є науковими. Та й звідки їм взятись, якщо в Україні практично відсутня наукова література з цього напрямку досліджень. Наявна на полицях книжкових магазинів література далека від науки. Її навіть розміщують в розділі езотерика і, дуже рідко, такі книги можна побачити серед літератури з психології. Так, наприклад, книги з графологічного аналізу почерку Іллі Щеголева (СНГ) знаходимо у розділі езотерика, а книги Інесси Гольдберг (Ізраїль) в розділі психологія. На сьогодні як прибічники, так і противники графології не можуть навести переконливих аргументів на свою користь. Противники основним аргументом називають відсутність наукової основи, значну роль інтуїції, особистих мотивацій графолога тощо. Прибічники графології апелюють до значної емпіричної бази, століть досліджень, наявності значної кількості наукових праць з психології почерку, які визнані науковим співтовариством за кордоном. Хоча скептиків та критиків вистачає скрізь.

Стаючи на бік науки графології, хочеться зазначити, що кожен, хто хоче отримати інформацію з цієї галузі знань, шукає собі подібних. Виявляється, що такі в Україні є і це не може не радувати. Серед українських фахівців відмітимо Штокалюка Д.З (Тернопіль), та Фармагея О.І. (Київ), які займаються графологічними дослідженнями професійно. Саме наукові праці останнього надихнули нас на дослідження характеру зв'язку психологічних

особливостей особистості з графологічною характеристикою підпису. Проте актуальність вибраного нами дослідження зумовлена саме тим, що графологічні особливості підпису саме підлітків в нашій країні досі ще ніхто не досліджував.

Теоретичною основою роботи були дослідження провідних вчених стосовно теорії особистості таких, як З. Фройд, К. Юнг, А. Адлер, Е. Фромм, А. Маслоу, К. Горні, М. Чернишевський; дослідження вікової психології стосовно особливостей підліткового віку таких провідних вчених, як Абрамова Г.С., Бадмаєв Б.Ц., Виготський Л.С., Дубровіна І.В., Туріщева Л.В., Шулигіна Р.А.; також дослідження вчених Моргенштерна І.Ф., Лурії О.Р., Зуєва-Інсарова Д.М., Гольдберг І.І., В. Гараніна, Штокалюка Д.З., Фармагея О.І. стосовно психологічних аспектів аналізу почерку та підпису.

Теоретичне значення дослідження полягає в уточненні характеру зв'язку деяких психологічних характеристик особистості та структури підпису.

Практичне значення роботи полягає у виділенні відхилень в структурі підпису від основних прописів та формуванні контингенту для проведення спрямованого психологічного тренінгу.

Дослідницька проблема полягає у невивченості питання дослідження характеру зв'язку психологічних особливостей особистості з графологічною характеристикою підпису саме серед підлітків.

Предмет дослідження: встановлення характеру зв'язку між психологічними особливостями особистості та графологічною характеристикою підпису підлітків.

Об'єкт дослідження: вплив індивідуальних психологічних якостей особистості на структуру підпису.

Наукова гіпотеза дослідження полягає в припущенні впливу психологічних якостей особистості на графологічну структуру підпису людини, зокрема підлітків.

Емпіричні гіпотези дослідження:

- Припустимо, що деякі акцентуації характеру впливають визначним чином на структуру підпису
- Припустимо, що темперамент та емоційний стан особистості впливають визначним чином на структуру підпису

Мета дослідження: визначення характеру зв'язку між психологічними особливостями особистості та графологічною характеристикою підпису підлітків.

Завдання дослідження:

- 7) теоретичний огляд та аналіз наукової літератури з питань психологічної характеристики особистості: гендеру, темпераменту, характеру, емоційного стану, агресивності; вікових психологічних особливостей підлітків; експертної характеристики особливостей почерка, зокрема підпису;
- 8) методологічне обґрунтування організації дослідження та визначення полігону й складу досліджуваних; визначення методичного та методологічного інструментарію проведення емпіричного дослідження;
- 9) проведення безпосередньо емпіричного дослідження, логічний та математико-статистичний аналіз та інтерпретація результатів емпіричного дослідження, виявлення та визначення характеру зв'язку між психологічними особливостями особистості та графологічною характеристикою підпису підлітків.

Методи дослідження: теоретичний, емпіричний, математико-статистичний та логічний.

Для проведення емпіричного дослідження були відібрані наступні психодіагностичні методики:

- для визначення гендерної належності досліджуваних був використаний опитувальник Л. Н. Ожигової «Я – жінка (чоловік)», що базується на методиці незакінченості речення;

- для визначення темпераменту та спрямованості особистості була використана методика Айзенка «Коло»;
- для визначення акцентуацій характеру підлітків Патохарактерологічний Діагностичний Опитувальник (ПДО) Личко;
- для вимірювання рівня особистісної та ситуативної тривожності була використана методика Спілбергера-Ханіна;
- тест А. Ассінгера був використаний для визначення рівня агресивності досліджуваних підлітків;
- шкала Цунга для самооцінки депресії була використана для визначення рівня депресивного стану серед досліджуваних;
- для вимірювання мотивації досягнення досліджуваних був використаний тест-опитувальник А. Меграбіана (ТМД);
- криміналістична методика дослідження почерку, зокрема підпису.

Структура роботи: робота викладена на 154 стор, складається зі вступу, трьох розділів, висновків, списку використаної літератури.

РОЗДІЛ 1 ТЕОРЕТИЧНИЙ АНАЛІЗ НАУКОВИХ ДОСЛІДЖЕНЬ ПСИХОЛОГІЧНИХ ОСОБЛИВОСТЕЙ ОСОБИСТОСТІ ПІДЛІТКІВ ТА ГРАФОЛОГІЧНИХ ХАРАКТЕРИСТИК ЇХ ПІДПISУ

1.1 Характеристика особистості та основних її якостей

Людина є біосоціальною істотою. Вона народжується і живе в суспільстві, в ньому отримує певне виховання і освіту. Психічні властивості людини не тільки виявляються в її стосунках з іншими людьми, а й формуються під провідним впливом цих стосунків. Тому, правильно зрозуміти суть особистості можна лише розглядаючи її у зв'язках і відносинах з іншими людьми.

Особистість живе, діє і формується в певному колективі, який є складовою суспільства. Колектив є важливою життєвою умовою формування повноцінної особистості, її свідомості і самосвідомості. Тільки в тісному зв'язку з колективом особистість може виявити свої сили і достоїнства.

Суттєві властивості особистості полягають передусім у тому, на що спрямована їх діяльність, якими потребами та інтересами вона мотивується, якими ідеалами, поглядами, переконаннями керується людина в своїй поведінці. Суттєвими рисами особистості є також її здібності, темперамент і характер.

Павлов пише, що життя виразно вказує на дві категорії людей: художників і мислителів. Між ними велика різниця. Одні художники в усіх їх родах. Інші – мислителі – саме дроблять дійсність і тим ніби умертвляють її. Є чотири типи темпераменту: холерики, сангвініки, флегматики і меланхоліки. Ці види темпераменту в чистому вигляді зустрічаються дуже рідко. У більшості людей поєднуються риси різних темпераментів. Кожна людина індивідуально – своєрідна. Важливо чим керується людина в своїй поведінці, як вона ставиться до своїх обов'язків, до інших людей і до себе самої. Це і є характер людини. Темперамент органічно поєднаний з різними

властивостями характеру. Характер становить собою цілісне утворення. Проте це ціле складається з певних компонентів, які характеризують ті чи інші риси поведінки людини. Павлов вказував на те, що визнання цілісності характеру не перешкоджає виділенню в ньому окремих рис, одні з яких висуваються, інші – маскуються. В сукупності ці риси дають нам певний характер.

Розумові риси особистості становлять істотну сторону в структурі її характеру. Проте не тільки розумові, а й емоційні риси людини стають складовими її характеру.

Особистість характеризується цілим рядом психічних властивостей. Властивості, що виявляються в окремих формах психічної діяльності особистості: чутливість, спостережливість, якості пам'яті, мислення, емоційні та інші риси. Однак психологічна характеристика не вичерпується цими властивостями. Вони є складовими елементами суттєвих синтетичних її рис, які характеризують особистість в цілому.

Корінною рушійною силою дійових відношень людини до зовнішнього світу і до інших людей є потреби, первинні: природні і вторинні: суспільні за своїм походженням. Спрямованість особистості характеризується передусім співвідношенням первинних і вторинних потреб в її житті. З цим співвідношенням пов'язаний зміст і характер тих цілей, на досягнення яких спрямована діяльність особистості, їх суспільна значущість. Життєві цілі особистості складаються під впливом того суспільства, в якому вона живе. Вони є суспільними і водночас особистими. З життєвими цілями особистості тісно пов'язані її ідеали. Ідеали людей теж формуються під впливом суспільних умов їх життя. Вони мають конкретно – історичний характер. Ідеали формуються в процесі життя і діяльності людини. Ідеали людей визначаються тими економічними і політичними умовами, в яких люди живуть. Спрямованість особистості характеризується і її переконаннями. Переконання – це певні знання, в правильності і життєвій важливості, в

яких людина глибоко впевнена і які служать їй керівництвом до дії [8, с.97]. Сила і твердість переконань спирається не тільки на логічну обґрунтованість цих знань, а й на розуміння їх життєвої важливості, життєвого смислу, ствердженого досвідом людини. Перетворення знань на переконання є тривалим і складним процесом. Знання не одразу стають переконаннями людини. Формуючись, переконання щільно пов'язуються з інтересами людини, її почуттями, стають для неї близькими і дорогими. В переконанні думка виступає в єдності з почуттям. Переконання є дуже цінною рисою особистості. Здатність особистості мати тверді і глибокі переконання є однією з найкращих її якостей (М. Г. Чернишевський) [8, с. 97].

Особистість є об'єктом вивчення різних наук – філософії, соціології, етики, біології, педагогіки, психології тощо. Розумінню природи особистості сприяють література, музика, образотворче мистецтво. Особистість відіграє значну роль у вирішенні політичних, економічних, культурних, наукових, технічних проблем, загалом у піднесенні рівня людського буття. Категорія особистості посідає в сучасних наукових дослідженнях і в суспільній свідомості одне з центральних місць. Завдяки категорії особистості постають можливості для цілісного підходу, системного аналізу та синтезу психічних функцій, процесів, станів, властивостей людини. У психологічній науці не існує загальноприйнятого визначення природи особистості. Епоху активного наукового вивчення проблем особистості можна умовно розділити на два етапи. Перший охоплює період з кінця XIX до середини XX ст. і приблизно збігається з періодом становлення класичної психології. У цей час були сформульовані фундаментальні положення про особистість, закладені головні напрями психологічних досліджень особистості. Другий етап досліджень проблем особистості розпочався у другій половині XX ст. Розглянемо основні теорії особистості.

Одна з найвидатніших теорій особистості була створена З. Фрейдом. Відомий австрійський психоаналітик виділяв дві основні природжені інстинктивні потреби, які визначають психічну діяльність людини, - лібідозну (інстинкт самозбереження, потяг до життя, любов) та агресивну (потяг до руйнування, смерті, війни). Задоволення цих потреб стикається з перешкодами з боку навколишнього світу, суспільства, тому вони витискуються і створюють сферу «несвідомого». Однак інстинктивні потреби все ж прориваються, обходячи «цензуру» свідомого, і виявляються у вигляді символів. Все, що продукує людина – твори мистецтва, літератури - це символізація витиснених у „підпілля” несвідомих потреб. З. Фрейд вважав міфи, народні звичаї, снобачення також наслідком символізації біологічних потреб. Відповідно до цих поглядів структуру особистості, за З. Фрейдом, утворюють три основних компоненти: „Воно”, „Я” та „Над – Я”. У сфері „Воно” домінують витіснені несвідомі інстинкти, вона підкорюється принципу задоволення. „Я” підпорядковується, з одного боку, несвідомим інстинктам, а з іншого – нормам і вимогам дійсності. „Над – Я” – це сукупність моральних норм суспільства, які виконують роль «цензора» [11]. Отже, „Я”, за З. Фрейдом звичайно перебуває у конфлікті, оскільки вимоги „Воно” і „Над – Я” несумісні. Тому „Я” постійно звертається до механізмів психологічного захисту, роль яких виконують сублімація, проекція, заміщення, витіснення [11, с. 151].

Одним із учнів австрійського психоаналітика є К. Г. Юнг (1875-1961) – швейцарський психолог, засновник аналітичної психології. За К. Г. Юнгом, психіка людини має три рівні: свідомість, особисте несвідоме і колективне несвідоме. Визначну роль у структурі особистості відіграє колективне несвідоме, яке утворюється із слідів пам’яті, що залишається від усього минулого людства і впливає на особистість людини, визначає її поведінку з моменту народження [11, с.155]. Особисте несвідоме складається з переживань, що були колись

свідомими, але потім стали забутими або витисненими із свідомого. За певних умов вони стають усвідомленими. Структурні одиниці особистого несвідомого являють собою констеляцію почуттів, думок та спогадів, що певним чином організовані у так званих «комплексах». Інтеграція змісту колективного несвідомого – мета прогресу становлення особистості (самореалізації, індивідуації). К.Г. Юнг створив типологію особистості, в основі якої лежить спрямованість людини на себе або на зовнішнє. Відповідно до цього він розподіляв людей на інтровертів та екстравертів.

Відомим учнем З. Фрейда, який виступив проти біологізаторських тенденцій свого вчителя, був А. Адлер (1870 – 1937). Він заснував індивідуальну психологію. А. Адлер підкреслював, що основне в людині - не її природні інстинкти, «суспільне почуття» або «почуття спільності». Це почуття є природженим, але має розвиватися впродовж життя [11, с. 159]. На думку А. Адлера, структура особистості єдина і тому не може бути розчленованою на три інстанції («Воно», «Я» та «Над – Я»). Детермінантою розвитку особистості є потяг до вищого, прагнення влади самоствердження. Однак цей потяг не завжди здійснений, наприклад, через дефекти у розвитку або несприятливі соціальні умови. Тоді може виникнути почуття неповноцінності. Людина тягнеться до пошуку засобів подолання почуття неповноцінності і застосовує різні види компенсації, які лежать в основі всієї людської діяльності.

За А. Адлером, нормальна особистість прагне не тільки до власної могутності, а й до блага того суспільства, в якому вона живе. Отже, «соціальне почуття» є неминучою компенсацією будь-якої природної слабкості індивідуальних людських існувань. Індивідуальна психологія А. Адлера заперечує фатальний зв'язок психічного розвитку особистості з органічними інстинктами, вона стверджує, що цей розвиток підкорюється логіці суспільного життя. Основу суті людини за Адлером вбачають у природженому почутті неспокою.

Згідно з К. Горні, людиною керують дві головні тенденції: потяг до безпеки (корінна тривога) і потяг до задоволення своїх бажань. Ці потяги часто суперечать один одному, і тоді може виникнути невротичний конфлікт, який людина буде намагатися подолати, виробляючи «стратегії» поведінки [11, с. 163].

Найбільш «соціалізованим» ученням неофрейдизму визнається теорія відчуження Е. Фромма (1900 – 1980). В умовах науково-технічного поступу людина, за Е. Фроммом, втрачає зв'язки зі світом та іншими людьми. Виникає відчуження людини, яке Е. Фромм називає «негативною свободою». Людина стає «вільною від усього» і тому відчуженою. Цей стан пригнічує людину і породжує неврози. Для Е. Фромма відчуження стає фатальною основою міжлюдських стосунків. Нестерпність тягара відчуження може перерости в почуття агресії, що виявляється в реакціях садизму та мазохізму, які, передусім, є засобами захисту. Відчуження може виявитися і в протилежному типі поведінки – конформізмі, коли люди, що не витримують самотності, пристосовуються одне до одного, рятуючись від відчуження [11, с. 170].

Е. Фромм підкреслював двоїсту природу людини. З одного боку, вона тягнеться до незалежності, а з іншого – хоче позбавитися цієї незалежності, яка веде до відчуження. Для подолання відчуженості Е. Фромм пропонує прищеплювати людям гуманістичні засади, в основі яких лежить почуття любові. Це почуття притаманне найбільш розвиненому типу соціального характеру людини – духовному, продуктивному. Потреба в любові передбачає два її типи – любов до себе і любов до інших людей. Відчуження губить людину, породжує неврози, а любов сприяє її оздоровленню і в цілому – покращанню суспільства [11, с.170].

Одним із фундаторів гуманістичної психології вважається американський дослідник К. Роджерс (1902 – 1990). Центальною ланкою особистості, за К. Роджерсом, є самооцінка, уявлення людини про себе,

«Я- концепція», що породжується у взаємодії з іншими людьми. Однак формування самооцінки не проходить без конфліктів, вона часто не збігається з оцінкою людини оточуючими, і тоді виникає дилема – чи прийняти оцінку інших, чи залишитися зі своєю. Неправильне уявлення про себе призводить іноді до крайнощів у перекручуванні самооцінки. Такі випадки можуть викликати невротичні конфлікти і потребують допомоги психолога у створенні гнучкої самооцінки. Здатність до гнучкої самооцінки, вміння під тиском досвіду переоцінювати систему цінностей, що виникла раніше, - все це визначається К. Роджером як важлива умова психічної цілісності особистості та її психічного здоров'я в різних життєвих ситуаціях.

Американський психолог, один з основоположників гуманістичної теорії А. Маслоу (1907 – 1970) головною характеристикою особистості вважав потяг самоактуалізації, самовираження, розкриття потенцій до творчості та любові, в основі яких лежить гуманістична потреба приносити людям добро. Він стверджував, що людині, як і тварині, не властиві природжені інстинкти жорстокості й агресії, як вважав З. Фрейд. Навпаки, в них закладений інстинкт збереження своєї популяції, що змушує їх допомагати одне одному. Потреба в самоактуалізації своїх можливостей і здібностей властива здоровій людині, а найбільшою мірою – видатним людям. Суспільство може процвітати, якщо воно знаходить шляхи розвитку здорових, сильних, розумово повноцінних особистостей [11, с.174]. За А. Маслоу, ядро особистості утворюють гуманістичні потреби в добрі, моральності, доброзичливості, з якими народжується людина і які вона може реалізувати в певних умовах. Однак ці потреби самоактуалізації задовольняються лише за умов задоволення інших потреб і передусім фізіологічних. Більшості ж людей не вдається досягти задоволення навіть нижчих потреб. Ієрархію потреб, згідно з Маслоу, складають:

- 1) фізіологічні потреби;

- 2) потреби в безпеці;
- 3) потреби в любові й прихильності;
- 4) потреби у визнанні та оцінці;
- 5) потреби в самоактуалізації – реалізації здібностей і талантів.

Самоактуалізації досягає лише невелика кількість людей, котрі являють собою особистості. Маслоу називає такі їхні особливості, як невимушеність у поведінці, ділову спрямованість, вибірковість, глибину та демократичність у стосунках, незалежність, творчі прояви та інше.

Г. Олпорт (1887 – 1967) – представник диспозиційної психології - вважав особистість відкритою системою: розвиток особистості завжди здійснюється у взаємозв'язку з іншими людьми [18, с.53]. Особистість за його визначенням - динамічна організація особливих мотиваційних систем, звичок, установок і особистісних рис індивіда, визначають унікальність його взаємодії з середовищем, передусім соціальним. Однак у цих стосунках немає рівноваги між довкіллям і людиною. Людина повинна увесь час встановлювати нові стосунки і розвивати наявні, тобто постійно «розривати» гомеостаз. Отже, постійний розвиток особистості є основною формою її існування. Соціальні відносини конституують, за Г. Олпортом, особистість, «відв'язуючи» її від біологічних потреб [18, с.54]. Як важливий механізм розвитку особистості Г. Олпорт визнає «рису», під якою він розуміє «рису – мотив», «рису – інтерес», тобто мотиви поведінки, що діють у даний момент. Кожна людина народжується з певним набором «рис – мотивів», які потім трансформуються, підлягають зміні. Існують два класи рис – основні та інструментальні. Основні риси стимулюють поведінку людини, а інструментальні формують її. Основні риси переплітаються з інструментальними, що сприяє формуванню особистості [18, с.55]. Кожній особистості притаманні головні, кардинальні риси і риси другорядні. Здоровій особистості, за Г. Олпортом, властиві такі риси, як активна позиція відносно дійсності; доступність досвіду для свідомості, тобто здатність бачити події власного

життя такими, якими вони є; постійний процес індивідуалізації; функціональна автономія рис. Отже, особистість конкретної людини характеризується певною системою рис – мотивів, або трайтів, яка визначає її поведінку та розвиток.

Сучасний етап психології особистості можна охарактеризувати як посткласичний, тобто такий, що пов'язаний з розробкою інтегративних моделей особистості, зближенням різних теорій особистості, що описують особистість з різних (часом протилежних) точок зору. Ця тенденція особливо яскраво втілюється у відомій книзі С. Мадді, присвяченій порівняльному аналізу теорій особистості, яка нарешті з'явилася в російському перекладі [5, с.44]. Однак ще рано говорити про створення метатеорії особистості, яка б знімала всі суперечності між різними школами і підходами. Йдеться лише про класифікацію теорій особистості та про знаходження спільних підходів для їх опису й аналізу.

У концепції транзактного аналізу Е. Берна особистість розглядається як сукупність особливих станів Его, що виявляються у специфічних станах свідомості і зразках поведінки. За допомогою структурного аналізу автор виділяє три основних Его-стани.

"Батько" - стан, скопійований зі справжніх батьків чи інших авторитетних у дитинстві особистостей. Крім моделі ролі батька, він містить багато інших стереотипів і автоматизованих форм поведінки, відбиваючи традиції, цінності, норми і правила. "Батько" уособлює функції контролю над дотриманням норм і розпоряджень (які людина запозичує, часто некритично, протягом життя), а також заступництва і турботи. Це по суті актуалізація моральної сфери особистості [5, с. 50].

"Дитина" - частина особистості, що збереглася від справжнього дитинства, яка містить афективні комплекси, пов'язані з ранніми дитячими враженнями і переживаннями. Цей стан може бути у двох формах: як природна "Дитина", що є джерелом інтуїції, творчості, спонтанних спонукань і радості; як пристосована залежна "Дитина", що

змінює поведінку під впливом "Батька" (може бути слухняною чи, навпаки, примхливою). Це за сутністю - актуалізація емотивної сфери особистості.

"Дорослий" - стан, у якому здійснюється переробка інформації та її імовірнісна оцінка для ефективної взаємодії з навколишнім світом; демонструються тверезість, незалежність і компетентність. "Дорослий" контролює дії "Батька" і "Дитини", будучи посередником між ними. Це по суті актуалізація раціональної сфери особистості [5, с. 50].

У різних життєвих ситуаціях, насамперед у процесі спілкування з іншими людьми, особистість зазвичай перебуває в одному з трьох Его-станів, що у даний момент активізований. Однак можливе і поєднання двох Его-станів, або, точніше, "зараження" (контамінація) одного стану іншим. Таким механізмом зараження Берн пояснює різні випадки особистісних патологій і відхилень аж до психічних захворювань. За допомогою розробленого Берном методу психотерапії можна здійснювати "знезаражування" (деконтамінацію) Его-стану "Дорослого", досягати його автономності з наступним відновленням "Я-справжнього" [5, с. 52].

За допомогою концепції Его-станів можна розглядати процес міжособистісної взаємодії. Елементарна одиниця спілкування, що складається з транзакційного стимулу й реакції, називається транзакцією. За допомогою своєї концепції Берн вивчає і більш складні форми поведінки людини - "ігри" чи "серії наступних одна за одною прихованих додаткових транзакцій з чітко визначеним і передбачуваним результатом", а також життєві сценарії, що лежать у їх основі. За допомогою психологічних ігор люди часто неусвідомлено компенсують свої особистісні проблеми. Берн створив власну теорію і типологію ігор і сценаріїв.

Теорія транзактного аналізу є найбільш самодостатньою з розглянутих теорій, оскільки вона містить майже всі основні компоненти теорії особистості, насамперед - концепцію структури особистості

(структурна модель его-станів), концепцію розвитку (формування життєвого сценарію) та концепцію особистісної психопатології (контамінації его-станів, дисгармонійність життєвого сценарію). В теорії транзактного аналізу досить широко використовується поняття роль, зокрема в концепції психологічних ігор, хоча воно розглядається скоріше як робоче поняття, а не категорія, що несе методологічне навантаження. Поняття "роль" набуває певного розвитку у послідовників Е. Берна, наприклад С.Б. Карпман розробив концепцію "драматичного трикутника", в якій він користуючись поняттями ролей "Жертви", "Переслідувача" та "Рятівника" здійснює драматичний аналіз сценарію [5, с. 52]. Проте, послідовної рольової теорії в рамках цього підходу не створено, окремі рольові аспекти ще чекають своєї розробки, зокрема потребує з'ясування співвідношення між поняттями "роль" та "его-стан", місце "ігрових" та життєвих ролей людини в життєвому сценарії тощо.

Теорія символічного інтеракціонізму розглядає переважно соціальні детермінанти розвитку особистості, явно недооцінюючи внутрішньоособистісні чинники. Соціалізація з точки зору цієї теорії - це засвоєння соціальних експектацій і оволодіння умінням прийняття ролі іншого. Внутрішні чинники розвитку, тенденції самореалізації особистості певною мірою недооцінюються. В теорії особистості Морено - навпаки, розвиток особистості розглядається як послідовне розгортання основних рольових категорій, які охоплюють всі сторони людського буття. Ці рольові категорії розвиваються згідно принципу спонтанності, а соціальні детермінанти розвитку мають другорядне чи третьорядне значення, причому розглядається здебільшого їх гальмівний вплив на вільний прояв спонтанності людини, що спричиняє психологічні проблеми, які треба долати [5, с.53].

Очевидно, в кожній із згаданих теорій є багато цінних ідей і цікавих результатів. Заслуговують уваги не лише суперечності між ними (хоча вони найбільш помітні при поверховому аналізі), але й можливість їх

взаємодії, коли положення однієї теорії виступають доповненням чи продовженням іншої. Йдеться про інтегративний підхід, в рамках якого можуть бути розроблені складові частини загальної метатеорії особистості.

Індивідуально-психологічні особливості – неповторна своєрідність психіки кожної людини. Індивідуальні особливості особистості найяскравіше виявляються в темпераменті, характері та здібностях, у пізнавальній, емоційній, вольовій діяльності, потребах та інших процесах.

Темперамент - сукупність властивостей, які характеризують динамічні особливості перебігу психічних процесів і поведінки людини, їх силу, швидкість, виникнення, припинення та зміну.

Ідея та теорія про темперамент в своїх джерелах бере початок у працях давньогрецького лікаря Гіппократа. Він описав основні типи темпераментів, дав їм характеристики, але пов'язав темперамент не з властивостями нервової системи, а із співвідношенням різних речовин в організмі: крові, слизу та жовчі - сангвінічний (переважає кров), холеричний (жовта жовч), меланхолічний (чорна жовч), флегматичний (слиз). Підхід Гіппократа був суто фізіологічним: темперамент ніяк не пов'язувався з психічним життям. Згодом з'явилися думки про те, які психічні якості мають бути у людини з перевагою в організмі однієї з чотирьох речовин. Ця перша спроба належала античному лікарю Галену. Його класифікація мало змінилась з тих часів. Останні, з відомих описів, які використовуються і у сучасній психології, належать німецькому філософу І.Канту. Він розподіляв темпераменти людини на два типи: темпераменти почуття та темпераменти діяльності.

Сангвінік. Сангвінік зазвичай знаходиться у припіднятому настрої, вирізняється швидким і ефективним мисленням. Він активно і легко пристосовується до нових умов, швидко зближується з людьми, товариський. Почуття у сангвініка легко виникають і змінюються. Його міміка багата, жвава, виразна. За відсутністю серйозних цілей, глибоких думок, творчої діяльності у сангвініка формується поверхневність і непостійність.

Холерик. Дії холерика різки, поривчасті. Він вирізняється підвищеною вразливістю, значною емоційністю, збудженістю. Часто має зухвалий вигляд. Почуття душевної рівноваги, яке так легко дається санвініку, холерику незнайоме: він отримує спокій лише в самій напруженій діяльності. Прояв холеричного темпераменту значною мірою залежить від спрямованості особистості. У людей з громадськими інтересами він виявляється в ініціативності, енергії, принциповості. Там, де немає багатства духовного життя, холеричний темперамент часто виявляється негативно: в роздратованості, афективності.

Флегматик. Флегматику, зазвичай, зовсім не властива тривога. Його звичайний стан – спокій, тиха задоволеність оточуючими. Нові форми поведінки у флегматика виробляються повільно, але є стійкими. Зазвичай флегматик врівноважений і спокійний, дуже рідко може вийти з себе, не схильний до афектів. В залежності від умов в одних випадках у флегматика можуть виникати позитивні риси: витримка, глибина думок тощо, в інших – млявість і байдужість до оточуючого, лінощі та безвілля.

Меланхолік. Меланхоліка вирізняють стриманість в рухах, коливання і обережність в рішеннях. Його реакція часто не відповідає силі подразника, особливо активне у нього зовнішнє гальмування. Йому важко тривалий час на чомусь зосереджуватись. Сильні впливи часто викликають у меланхоліка тривалу гальмівну реакцію. В нормальних умовах життя меланхолік – людина глибока, стримана. За несприятливих умов, меланхолік може перетворитися в замкнену, боязку, тривожну людину.

Кожен із зазначених типів темпераменту сам по собі не є ні гарним, ні поганим (якщо не пов'язувати темперамент і характер). Виявляючись в динамічних особливостях психіки і поведінки людини, кожен тип темпераменту може мати свої переваги та недоліки.

Розрізняють власне темперамент як певне стійке сполучення психодинамічних властивостей, що виявляються у діяльності і поведінці та

його динамічну основу. Відомі три основні системи пояснення її сутності, з яких дві мають лише історичний інтерес:

1. Гуморальна (Гіппократ, Гален);

2. Конституціональна - виходить з відмінностей та конституції організму - його фізичної будови, співвідношення його окремих частин, різних тканин (Кречмер - шизотімік, іксотімік, циклотімік; Шелдон - вісцеротонік, соматотонік, церебротонік);

3 Типи темпераменту пов'язуються з діяльністю центральної нервової системи.

Учіння І.П. Павлова про вплив центральної нервової системи на динамічні особливості поведінки:

1) Три основні властивості нервової системи: силу, рівноваженість, рухливість збудження та гальмування;

2) Чотири основних типових їх поєднання у вигляді чотирьох типів діяльності вищої нервової системи:

а) сильний, рівноважений, рухливий - сангвінік;

б) сильний, рівноважений, інертний - флегматик;

в) сильний, нерівноважений - холерик;

г) слабкий - меланхолік.

Дослідження Б.М. Теплова та В.Д. Небиліцина довели, що структура основних властивостей нервової системи значно складніша, а кількість комбінацій значно більша. Але зазначені чотири типи як більш узагальнені можна використовувати для вивчення індивідуальності.

В наш час наука має достатню кількість фактів, щоб надати повну психологічну характеристику всіх типів темпераменту відповідно певній програмі. Але для складання психологічних характеристик традиційних чотирьох типів зазвичай виділяють наступні основні властивості темпераменту, які найтісніше пов'язані між собою та з якостями характеру:

1. Сензитивність - особливість людини, що виявляється у виникненні чутливості (психічної реакції на зовнішній подразник найменшої сили і у швидкості виникнення цієї реакції).

2. Реактивність - особливість людини, яка пов'язана з силою емоційної реакції на зовнішні та внутрішні подразнення (критичне зауваження, різкий тон).

3. Активність - здатність людини, яка полягає у подоланні зовнішніх та внутрішніх обмежень у виробництві, у суспільно-значущих перетвореннях, у привласненні багатств, засвоєнні духовної культури (наполегливість, цілеспрямованість, зосередженість уваги).

4. Співвідношення реактивності та активності визначає, від чого більшою мірою залежить діяльність людини: від випадкових зовнішніх та внутрішніх обставин (настрою, випадкових подій) або від цілей, намірів, переконань.

5. Темп реакцій - особливість людини, яка полягає у швидкості перебігу психічних процесів, а певною мірою і психічних станів (темп мовлення, динаміка жестів, швидкість розуму).

6. Пластичність, ригідність - особливості людини гнучко та легко пристосуватися до нових умов, або мляво, інертно, нечутливо поводити себе в змінних умовах.

7. Екстраверсія - інтроверсія - особливості людини, що виражаються у переважній спрямованості активності особистості або назовні (на світ зовнішніх об'єктів: оточуючих людей, подій, предметів), або усередину (на явища власного суб'єктивного світу, на свої переживання та думки).

Певне поєднання властивостей темпераменту, яке виявляється у пізнавальних процесах, діях і спілкуванні людини, визначає її індивідуальний стиль діяльності. Він являє собою систему залежних від темпераменту динамічних особливостей діяльності, яка включає прийоми роботи, типові для даної людини.

Індивідуальний стиль діяльності не зводиться до темпераменту, він визначається й іншими причинами, включає уміння та навички, які сформувалися під впливом життєвого досвіду. Індивідуальний стиль діяльності можна розглядати як результат пристосування природжених властивостей нервової системи і особливостей організму людини до умов виконуваної діяльності. Це пристосування має забезпечити досягнення найкращих результатів у діяльності з найменшими витратами.

Темперамент деякою мірою впливає на розвиток здібностей людини, особливо тих, до складу яких входять рухи з такими їх суттєвими характеристиками, як темп, швидкість реакції, збудженість та гальмування. В першу чергу це здібності, які включають до свого складу складні ті точні рухи з непростю траєкторією та нерівномірним темпом. До них також належать здібності, пов'язані з підвищеною працездатністю, витримкою.

Характер - це сукупність стійких індивідуально-психологічних властивостей людини, які виявляються в її діяльності та суспільній поведінці, у ставленні до колективу, до інших людей, до праці, навколишньої дійсності та до самої себе. Характер виявляється у діяльності і спілкуванні (як і темперамент) та включає в себе те, що надає поведінці людини специфічний, характерний для неї відтінок.

У спілкуванні з людьми характер людини виявляється у манері поведінки, у способах реагування на дії та вчинки людей. Манера спілкування може бути більш чи менш делікатною, тактичною або безцеремонною, увічливою або брутальною. Характер, на відміну від темпераменту, обумовлений не стільки властивостями нервової системи, скільки культурою людини, її вихованням.

Характер людини - це те, що визначає її значущі вчинки, а не випадкові реакції на ті чи інші стимули або обставини. Характер, як і темперамент, є достатньо стійким та малозмінним.

Визначити структуру характеру означає виокремити в ньому провідні компоненти, без яких цілісність характеру уявити не можна.

У структурі характеру необхідно розрізняти зміст і форму. Зміст характеру особистості визначається суспільними умовами життя та виховання. Вчинки людини завжди чимось мотивуються, на щось або на когось спрямовуються. Але за формою наміри, прагнення реалізуються по-різному. Це залежить від обставин, ситуацій, у яких перебуває людина, і від особливостей її характеру, передусім від темпераменту.

У структурі характеру виокремлюють такі його компоненти: спрямованість; переконання; розумові риси; емоції; волю; темперамент; повноту; цілісність; визначеність; силу.

В характері можна виділити ряд підсистем або властивостей (рис), саме й виражаючих різне ставлення особистості до окремих сторін дійсності:

- 1) риси, які виявляються у діяльності (ініціативність, працездатність, працелюбність, або, навпаки, безініціативність, лінощі тощо);
- 2) риси особистості, які виявляються у стосунках людини з іншими людьми, тобто у спілкуванні (тактовність-нетактовність, увічливість-брутальність, чуйність-бездушність);
- 3) риси, які виявляються у ставленні людини до самої себе (самокритичність - завишена зарозумілість, скромність-нахабство);
- 4) риси як сукупність ставлень людини до речей (акуратність - недбалість, щирість - скупість).

Своєрідне поєднання всіх цих рис характеру у однієї людини дозволяє віднести її до певного типу.

Формування характеру – це процес становлення стійких психологічних утворень особистості під впливом об'єктивних і спеціально створених для цього умов, коли її дії та вчинки в результаті їх багаторазових повторень стають звичними і визначають типову модель її поведінки.

Як прижиттєве утворення людини, характер визначається і формується протягом всього життя людини. Спосіб життя включає до себе спосіб думок, почуттів, спонукань, дій у їх єдності. Тому, як формується певний спосіб життя людини, формується і сама людина. Велику роль відіграють суспільні

умови і конкретні життєві обставини, в яких відбувається життєвий шлях людини, на підставі її природніх властивостей і в наслідок дій та вчинків. Але безпосередньо формування характеру в різних за рівнем розвитку групах (сім'я, дружня компанія, клас, спортивна команда, колектив тощо). В залежності від того, яка група є для особистості референтною і які цінності підтримуються в цій групі, відповідні риси характеру будуть розвиватися у її членів. Риси характеру також будуть залежати від позиції індивіда у групі.

Зміст характеру, який відображує суспільні впливи, складає життєву спрямованість особистості, тобто її матеріальні та духовні потреби, інтереси, переконання, ідеали тощо. Спрямованість особистості визначає цілі, життєвий план людини, ступень її життєвої активності.

Риси характеру, або його сторони - є деякі стійкі стереотипи поведінки. Характер не є застиглим утворенням, він формується на всьому життєвому шляху людини. Характер лише одна із сторін, але не вся особистість. Людина здатна піднятися над своїм характером, здатна змінити його.

Раніше інших в характері людини закладаються такі риси, як доброта, чуйність, товариськість, а також протилежні їм якості - егоїстичність, байдужість до людей. Є дані про те, що початок формування даних рис характеру у дошкільному дитинстві, у перших місяцях життя і визначається способом звернення матері до своєї дитини.

Ті властивості характеру, які більш яскраво виявляються у праці - працелюбство, акуратність, сумлінність, відповідальність, наполегливість, інші "ділові" якості - складаються пізніше, в ранньому та дошкільному дитинстві. Вони формуються та закріплюються в іграх дітей та посильних їм видах домашньої праці. Сильний вплив на їх розвиток здійснює адекватна віку і потребам дитини стимуляція з боку дорослих. В характері дитини даного віку зберігаються і закріплюються в основному такі риси, які постійно одержують підтримку (позитивні підкріплення).

В початкових класах оформлюються риси характеру, які проявляються у стосунках з людьми. Цьому сприяє розширення сфери спілкування дитини

з оточуючими за рахунок безлічі нових друзів, дорослих-вчителів. Якщо те, що дитина як особистість набула в домашніх умовах одержує в школі підтримку, то відповідні риси характеру у неї закріплюються і частіше всього зберігаються протягом всього подальшого життя. Якщо ж знову отримуваємий досвід спілкування з однолітками, учителями, іншими дорослими не підтверджує як правильні ті характерні форми поведінки, які дитина отримала вдома, то починається поступова ломка характеру, яка зазвичай супроводжується вираженими внутрішніми та зовнішніми конфліктами. Перебудова характеру, яка відбувається при цьому, не завжди призводить до позитивного результату. Частіше має місце часткова зміна рис характеру та компроміс між тим, до чого привчали дитину вдома, і тим, що від неї вимагає школа.

В підлітковому віці активно розвиваються і закріплюються вольові риси характеру, а рання юність закладає базові моральні та світоглядні основи його. До закінчення школи характер людини можна вважати в основному складеним і те, що відбувається з нею в подальшому майже ніколи не робить характер людини невпізнаним для тих, хто з нею спілкувався в шкільні роки.

Коли ми намагаємось зрозуміти та пояснити, чому різні люди, які завдяки обставинам життя опинилися в однакових або майже однакових умовах, досягають різних успіхів, ми звертаємось до поняття здібності, вбачая, що різницю в успіхах можна задовільно пояснити ними. Це ж поняття використовується нами тоді, коли необхідно усвідомити в силу чого одні люди швидше та краще, ніж інші, засвоюють знання, уміння та навички. Що ж таке здібності?

Здібності – це індивідуально-психологічні особливості особистості, які є умовою успішного здійснення певної діяльності в володінні необхідними для неї знаннями, вміннями та навичками.

Це те, що не зводиться до знань, умінь та навичок, але пояснює, забезпечує їх швидке набування, закріплення та застосування на практиці (Це

визначення використовується сьогодні і більш розповсюджене. Воно разом з тим є більш вузьким і більш точним із всіх зазначених).

Успішність виконання будь-якої діяльності залежить не від якої-небудь однієї, і від сполучення різних здібностей, крім того, сполучення, яке дає один й той самий результат, може бути забезпечено різними способами. При відсутності необхідних задатків до розвитку одних здібностей їх дефіцити може бути компенсований за рахунок більш сильного розвитку інших.

Здібностей людини досить багато. В першу чергу необхідно розрізняти природні здібності (в основі своїй біологічно обумовлені) та специфічні людські здібності, що мають суспільно-історичне походження.

Багато які з природніх здібностей є загальними у людини і у тварин, особливо вищих. Такими елементарними здібностями є сприймання, пам'ять, мислення, здібність до елементарних комунікацій на рівні експресії. У людини, крім біологічно обумовлених, є здібності, які забезпечують її життя та розвиток в соціальному середовищі. Це загальні та спеціальні вищі інтелектуальні здібності, які засновані на використанні мовлення та логіки, теоретичні та практичні, навчальні і творчі, предметні і міжособистісні.

Загальні здібності включають ті, якими визначаються успіхи людини в найрізноманітніших видах діяльності. Спеціальні здібності визначають успіхи людини в специфічних видах діяльності, для здійснення яких необхідні задатки особливого роду та їх розвиток. Досить часто загальні та спеціальні здібності співіснують, взаємно доповнюють та збагачують одне одного.

Теоретичні та практичні здібності вирізняються тим, що перші визначають схильність людини до абстрактно-логічних міркувань, а друге - до конкретних, практичних дій. Такі здібності на відміну від загальних та спеціальних, навпаки, частіше не співіснують одне з одним, разом зустрічаються у обдарованих, різносторонніх талановитих людей.

Навчальні та творчі здібності відрізняються одне від одного тим, що перші визначають успішність навчання та виховання, засвоєння людиною

знань, умінь та навичок, формування якостей людини, в той час, як інші - створення предметів матеріальної та духовної культури, виробництва нових ідей, відкриттів та винаходжень, тобто - індивідуальна творчість в різних галузях людської діяльності.

Здібності до спілкування, взаємодії з людьми, а також предметно-діяльнісні, або предметно пізнавальні, здібності - більшою мірою соціально обумовлені. Для прикладів здібностей першого виду можна навести мовлення людини як засіб спілкування (мовлення в його комунікативній функції), здібності міжособистісного сприймання і оцінювання людей, здібності соціально-психологічної адаптації до різних ситуацій, здібності входити до контакту з різними людьми, привертати їх до себе, здійснювати на них вплив.

Не окремі здібності безпосередньо визначають успішність виконання якої-небудь діяльності, а лише їх вдале поєднання, саме таке, яке для даної діяльності необхідне. Практично не має такої діяльності, успіх в якій би визначався лише однією здібністю.

Поєднання різних високорозвинених здібностей, що обумовлюють діапазон інтелектуальних можливостей людини, рівень та своєрідність діяльності та спілкування, зветься обдарованістю. Вищий ступень розвитку здібностей особистості в певній діяльності (спілкуванні) - талант. Геніальність - вищий рівень розвитку здібностей - і загальних, інтелектуальних та спеціальних. Про її наявність можна говорити лише при досягненні особистістю таких результатів творчої діяльності, які складають епоху в житті суспільства, в розвитку культури.

Будь-які задатки перед тим, як перетворитися в здібності, повинні пройти великий шлях розвитку. Для багатьох людських здібностей цей розвиток починається з перших днів життя і, якщо людина продовжує займатися тими видами діяльності, в яких відповідні здібності розвиваються, не припиняється до кінця.

Таким чином, існують природні передумови здібностей - їх задатки. Але наскільки виявляться задатки, залежить від умов індивідуального розвитку. За результатами цього розвитку неможливо говорити, яким був внесок задатка; способів визначення міри участі генотипичного фактора поки ще не має. Невід'ємний компонент здібностей - підвищена мотивація, яка забезпечує інтенсивну та одночасно "природньо" організовану діяльність, необхідну для розвитку здібностей.

Індивідуально-психологічні особливості – неповторна своєрідність психіки кожної людини. Природною передумовою індивідуальних особливостей людини є передусім спадкові та природжені біологічні особливості будови та функцій організму. Індивідуальні особливості особистості найяскравіше виявляються в темпераменті, характері та здібностях.

1.2 Психологічні особливості підліткового віку

Підлітковий вік пов'язаний з перебудовою всього організму дитини, зу-мовленою насамперед статевим дозріванням. Активізація діяльності статевих та інших залоз внутрішньої секреції спричиняє інтенсивний фізичний і фізіо-логічний розвиток.

Прискорюється ріст організму, досягаючи для хлопчиків найвищих по-казників у 13 років і продовжуючись до 15-18 років. У дівчаток цей процес розпочинається і закінчується на два роки раніше. Зміцнюється м'язово-скелетна система, зростає фізична сила. Помітною є невідповідність розвитку серця, маси тіла і судинної системи, що не дозволяє постачати потрібну кількість крові до різних ділянок тіла, зокрема до мозку.

Вага головного мозку наближується до показників дорослої людини. Далі розвиваються специфічно людські ділянки мозку (лобні, частково скроневі і тім'яні), відбувається внутрішньоклітинне вдосконалення кори головного мозку, збагачуються асоціативні зв'язки між різними ділянками мозку. Досконалішими стають гальмівні процеси. Інтенсивно розвивається друга сигнальна система. Все це виражається в розумовій активності підлітка, зростан-ні контрольної діяльності кори великих півкуль стосовно підкірки тощо.

Водночас підлітки підвищено збудливі, їхня поведінка нестійка, імпульсивна, дії часто нестримні, безконтрольні, неадекватні стимулам.

Як зазначалося, специфічне для кожного віку співвідношення внутріш-ніх процесів розвитку і його зовнішніх умов створює ту соціальну ситуацію, яка й детермінує психічний розвиток дитини. Якою вона є для підлітків?

Американський психолог Ст. Хол ще на початку XX століття, докладно освітив цю тему. Він вважав, що підлітковий вік належить до перехідного, проміжного періоду розвитку, періоду «бурі й натиску», а зміст підліткового віку він охарактеризував як «кризу самосвідомості». Тільки переборовши цю кризу, підліток здобуває «почуття індивідуальності». А поки це не

наступило, він буде перебувати в стані пошуку свого «я», йому буде властива нестійкість, яка проявляється в наступних моментах: висока активність змінюється ослабленням, самовпевненість змінюється сором'язливістю, егоїзм може переходити в альтруїзм, веселий, піднятий настрій переміняється апатією, спокійна зосередженість раптом переходить у нескінченні міркування, прагнення до новацій може поступитися місцем любові до рутини й т.д. [цитовано по 10, с. 67].

Німецький філософ і психолог Е. Шпранглер виділяє й описує три типи розвитку підліткового віку. Перший тип розвитку - це “підліткова криза”, коли дитина переживає свій вік, як “друге народження”. Другий тип розвитку відрізняє стабільний і поступовий ріст, коли дитина плавно прилучається до “дорослої діяльності”. Третій тип розвитку являє собою більше активне самовиховання, яке свідомо направляється самим індивідом, подолання зусиллям волі, власних недоліків, у тому числі тривоги, кризових проявів, а також більш ясне усвідомлення своєї індивідуальності [20, с. 37].

За словами Б.Ц. Бадмаєва, підлітковий вік найважчий для вчителів та батьків, найкритичніший для самих підлітків. Девіантна поведінка підлітків приносить багато турбот не тільки вихователям або вчителям, але й усій виховно-освітній і правоохоронній системі. І у медицини тут є проблеми, пов'язані з нервово-психічними розладами підлітків, наркоманією, сексуальними стосунками й т.д. [34].

Перехід до періоду підліткового віку супроводжується різким ламанням психіки, що одержало назву «підліткової кризи», коли навчальна діяльність перестає чинити той вплив на розвиток, який вона мала в попередній період, а провідною діяльністю стає спілкування з однолітками (згідно Ельконіна Д.Б. – інтимне особисте спілкування), психологічне віддалення від дорослих, із частими конфліктами [20, 39].

Однією з вікових особливостей підлітків є підвищена стомлюваність. Вчений Шахвердов Г.Г., який багато років вивчав особливості протікання фізіологічної перебудови організму говорить про те, що у підлітка більш

інтенсивно функціонують гіпофіз, щитовидна залоза й статеві залози. Передня частина гіпофіза стимулює ріст організму в довжину й разом із щитовидною залозою підсилює обмін речовин в організмі. Серцево-судинна система ще не досить досконала. У середньому шкільному віці у зв'язку із загальним ростом тіла в довжину спостерігається інтенсивне зростання всієї серцево-судинної системи при деякій невідповідності росту серця й судин. На самому початку цього віку ріст серця трохи затримується, кров'яний тиск знижується, що супроводжується часто загальним недокрів'ям, і, зокрема, недокрів'ям мозку, млявістю й підвищеною стомлюваністю. Саме в цьому віці відбувається все більша витрата енергії, яка не може залишитися без певних наслідків. Звідси напрошується висновок про те, що навіть звичайні навантаження приводять до перевтоми [20, 43].

Ушинський К. Д. у роботі «Людина як предмет виховання» вказував, що педагог, який прагне виховувати людину повинен, насамперед, довідатися його в усіх відносинах. Вивчайте закони тих психічних явищ, якими ви хочете управляти, і чиніть у відповідності із цими й тими обставинами, у яких ви хочете їх прикласти [20, 49].

В 60-і роки ХХ століття Ельконін Д. Б. висловив гіпотезу про те, що немає підстав для абсолютизації існуючої схеми віку, заснованої на середньостатистичних вікових нормах розвитку, для перетворення їх у якийсь інваріант будь-якого можливого шляху розумового розвитку. Ця схема відображає лише цілком певний і конкретний шлях розумового розвитку дітей, що протікає в конкретно-історичних формах [9, 127].

Психічна діяльність людини носить опосередкований характер. Тому індивідуально-вікові особливості підлітків опосередковані культурно-історичним середовищем, у якому вони живуть і розвиваються, з умовами, що впливають із нього, навчання й виховання, носять тимчасово просторовий характер. Так, наприклад, Піаже вважав, що логічні операції розвиваються в дітей тільки до 11-12 років [35]. Дослідження Л. А. Венгера, П. Я. Гальперина, Д. Б. Ельконіна, В. В. Давидова показали, що при зміні

умов навчання, змінюються вікові границі й форми психічного розвитку дітей.

Оригінальну концепцію вікового підходу розробила Л. І. Божович, що опиралася на введене Л. С. Виготським поняття про соціальну ситуацію розвитку. Фундаментальною є сформульована нею теза про те, що справді віковий підхід не тільки припускає урахування тих властивостей, які яскраво проявляються на даному віковому етапі, але й спирається на ті особливості, які ще не повністю виявилися на даному щаблі розвитку, яким належить майбутнє. З погляду Л. І. Божович, віковий підхід - це виховання дитини з урахуванням перспектив її розвитку.

Таким чином, індивідуально-вікові особливості підлітків обумовлені:

- особливостями біологічного розвитку організму;
- культурно-історичним середовищем, як сферою їхнього росту й розвитку;
- умовами навчання й виховання;
- резервами індивідуального розвитку.

Причому процес розвитку індивідуально-вікових особливостей носить поступальний характер [3, с. 44-45].

Індивідуально-віковий розвиток характеризується необоротністю своїх процесів. На кожному новому етапі розвитку реалізуються результати попереднього етапу.

Л.С. Виготський наголошував, що основна особливість підліткового віку полягає в неузгодженості процесів статевого дозрівання, загальноорганічного розвитку та соціального формування. Нині ця суперечність, зумовлена випередженням статевого дозрівання, має особливо гострий характер [4].

Основний зміст та специфіку всіх сторін розвитку (фізичного, розумового, морального, соціального тощо) у підлітковому віці визначає перехід від дитинства до дорослості. У всіх напрямках відбувається становлення якісних новоутворень, внаслідок перебудови організму, трансформації взаємин з до-

рослими та однолітками, освоєння нових способів соціальної взаємодії, змісту морально-етичних норм, розвитку самосвідомості, інтересів, пізнавальної та учбової діяльності.

Внутрішньою рушійною силою процесу розвитку є єдність протилежностей, що борються. Вирішення внутрішніх протиріч і приводить через стрибок до нового етапу розвитку. Результатом індивідуально-вікового розвитку на кожному етапі є формування психічних новотворів, які являють собою якісно новий спосіб функціонування психіки, особистості, а розкриття їх субстратних характеристик дозволяють прогнозувати хід розвитку особистості. Виникнення психічних новотворів характеризує «безперервний процес саморуху» особистості [4]. Причому процес саморуху в сучасній психологічній науці розглядають в єдності двох протилежних сторін:

- інтеріоризація існуючих поза соціальних факторів, їхнє засвоєння;
- вихід за межі накопиченого досвіду, сформованих навичок, звичок, якостей особистості.

Як правило, підлітковий вік умовно поділяється на 2 або 3 періоди: молодший та старший або молодший, середній і старший підлітковий вік. Треба зазначити, що на даний час не існує чітко окреслених меж старшого підліткового віку. Так, підлітками називають молодь до 18 років. В англійській мові слово «adolescent» може перекладатися як «підліток» так і «юнак». Поняття «teenager» (підліток) охоплює молодь від 13 до 19 років (від закінчення teen) [3, с.108]. За міжнародними документами ВООЗ, ЮНІСЕФ поняття «підлітки» охоплює вікову групу від 10 до 19 років включно. Увага ЗЗП-№20 про реалізацію прав дитини в підлітковому віці зосереджена на періоді з 10 років до досягнення 18-річного віку. Вітчизняна практика також розуміє під «підлітками» дітей у віці від 10 до досягнення 18 років. Відповідно до термінології у практиці ВООЗ, діти та молодь поділяються на дітей – особи до 18-літнього віку, на підлітків – особи у віці 10-19 років (включаючи молодший, середній та старший підлітковий вік), молодь – особи у віці 15-24 років, та молодих людей – осіб у віці 10-24 років [4]. На

думку Є. Ємельянової, молодший підлітковий (пубертатний) вік охоплює віковий період між 13-15 роками, а старший (ювенальний) – між 16-19 роками [2]. В той час, у підручнику «Вікова психологія» за редакцією О. Сергєєнкова визначаються такі періоди: фаза молодших підлітків (10-13 років) та фаза старших підлітків (13-15 років) [5].

Психологічно цей період у край суперечливий, він характеризується максимальними диспропорціями в рівні й темпах розвитку. Найважливішою психологічною особливістю є його почуття дорослості. Воно виражається в тому, що рівень домагань підлітка передбачає його майбутнє становище, якого він фактично ще не досяг. Саме на цьому ґрунті в підлітка виникають типові вікові конфлікти з батьками, педагогами й самим собою. У цілому - це період завершення дитинства й початку «виростання» з нього. Це час необхідних невідповідностей: тіло тягнеться нагору, а голос стає нижче: вуса, хоч убий, не проростають, зате фізіономія посипана цілим урожаєм прищиків; на той час, коли ти нарешті починаєш цікавитися протилежною статтю, протилежна стать демонструє явну втрату інтересу до тебе; батьки вимагають, щоб ти «був дорослим», вимагаючи одночасно, щоб ти “припинив зображувати із себе розумника”. До тебе ставляться не як до маленької дитини, але й не як до дорослого, а як до чогось посередині” [10, с. 127].

З точки зору Б. Ц. Бадмаєва, причиною конфліктних ситуацій у спілкуванні дорослих з підлітком є зміна ставлення підлітка до дійсності: він відчуває себе “вже не дитиною” або “не гірше дорослого”, а дорослий продовжує вважати його дитиною, тобто в наявності зміна позиції дитини стосовно самої себе та до всіх дорослих, у тому числі до вчителів і батьків” [10, с. 129].

Загальні закономірності підліткового віку проявляють себе через індивідуальні варіації, що залежать не тільки від оточуючого підлітка середовища й умов виховання, але й від особливостей організму або особистості. Підлітковий вік займає важливу фазу в загальному процесі

становлення людини як особистості, коли на основі якісно нового характеру, структури й складу діяльності дитини закладаються основи свідомого поведіння, вимальовується загальна спрямованість у формуванні моральних знань і соціальних установок.

Поведінка й діяльність підлітка багато в чому визначаються особливостями самооцінки. У навчальній діяльності підлітка є свої труднощі й протиріччя, але є й свої переваги.

Вчений А. П. Краківський називає наступні вікові особливості підлітка:

- потреба в гідному становищі в колективі однолітків, у родині;
- підвищена стомлюваність;
- прагнення мати вірного друга;
- прагнення уникнути ізоляції, як у класі, так і в малому колективі;
- підвищений інтерес до питання про “співвідношення сил” у класі;
- прагнення відмежуватися від усього підкреслено дитячого;
- відсутність авторитету віку;
- відраза до необґрунтованих заборон;
- сприйнятливості до промахів учителів;
- переоцінка своїх можливостей, реалізація яких передбачається у віддаленому майбутньому;
- відсутність адаптації до невдач;
- відсутність адаптації до положення “гіршого”;
- тенденція віддаватися мріям;
- страх опоганення мрії;
- яскраво виражена емоційність;
- вимогливість до відповідності слова справі;
- підвищений інтерес до спорту;
- захоплення колекціонуванням, захоплення музикою й кіномистецтвом [10, с. 63-64].

Варто додати, що підлітки зазіякувати, проявляють елементи жорстокості й агресивності, можуть потрапити під чужий вплив, потрапити у вуличні злочинні угруповання, тобто піддані сугестивності й веденості. У цьому віці проявляються елементи деструктивної поведінки (тяга до паління, злодійства, обманів й т.д.). Підлітки часом не дисципліновані, енергійні, тривожні, дуже активні, особливо проявляють активність при виконанні класних, суспільних доручень, при прибиранні кабінету, шкільної території й т.д. (що говорить про високу фізіологічну енергію), правда ця активність може поступитися місцем стомлюваності. Бажання зберегти таємниці й секрети в них сусідить із невмінням зберігати ці таємниці й секрети від навколишніх, підлітки часто ябедничають один на одного, починають давати один одному прізвиська, які зберігаються аж до закінчення школи. У багатьох підлітків спостерігається завищена самооцінка своїх можливостей, егоїстичне самоствердження, при якому дитина радується, якщо в однокласника неприємності, якщо однокласник виявився приниженим або менш успішним ніж він. Підлітки дуже вразливі.

Підліткам подобається бравіювати речами, предметами, вбраннями, які є тільки в них, але відсутні в інших товаришів. Зараз ми спостерігаємо, як серед підлітків іде поділ у класах на дітей із забезпечених і на малозабезпечених родин (це особливо яскраво проявляється в містах), на перше місце ставиться заможність, а не знання. Досить активно в підлітковому віці йде формування малих груп.

Сучасна психологічна наука визначає підлітковий вік як один із найскладніших періодів у житті людини. Підлітковий період розпочинається з виникнення у дитини почуття дорослості. У драму розвитку вступає нова діюча особа, новий якісно своєрідний фактор особистості самого підлітка. Почуття дорослості як внутрішнє психічне новоутворення має складний зміст.

Отже, підлітковий вік – вік між дитинством і дорослістю характеризується якісними змінами, пов'язаними зі статевим дозріванням і

входженням у доросле життя. У цей період особа має підвищену збудливість, імпульсивність і часто неусвідомлений, статевий потяг. Провідна діяльність в підлітковому віці — це інтимно-особистісне спілкування з однолітками.

Для підліткового віку характерні:

- почуття дорослості;
- формування "Ми"- концепції;
- формування референтних груп. [10, с. 32-33]

У цьому віці відбувається маніфестація тих аномалій особистісного розвитку, які в дошкільний період існували в латентному стані. Відхилення в поведінці властиві майже всім підліткам. Характерні риси цього віку — чутливість, часта різка зміна настрою, страх глузувань, зниження самооцінки. Розлади бувають поведінкові й емоційні. Емоційні переважають переважно дівчатка. Це депресія, страхи й тривожні стани. Порушення в поведінці в чотири рази частіше бувають у хлопчиків.

Основним лейтмотивом психічного розвитку в підлітковому віці є становлення нової, ще досить нестійкої, самосвідомості, зміна Я-Концепції, спроби зрозуміти самого себе й свої можливості. У цьому віці відбувається становлення складних форм аналітико-синтетичної діяльності, формування абстрактного, теоретичного мислення. Дуже важливе значення має виникаюче в підлітка почуття приналежності до особливої «підліткової» спільноти, цінності якої є основою для власних моральних оцінок [10].

Підліток активно відкидає свою належність до світу дітей, але при цьому не відчувається повноцінним дорослим. Він намагається бути подібним до дорослих зовні, прагне прилучитись до їхнього життя, придбати їхні якості і уміння, права і привілеї. Своєрідність соціальної ситуації розвитку дитини в цей період полягає в тому, що вона виконує нові для неї функції та залучається до нової системи відносин із дорослими й однолітками. Дитина включається в різні види суспільно корисної діяльності, що розширює сферу її соціального спілкування і сприяє накопиченню нового соціального досвіду [3, с. 38]. Цей досвід може бути більш чи менш болісним.

Р. Бенедикт стверджує, що тип переходу від дитинства до дорослості залежить від того, настільки великий розрив між нормами і вимогами даного суспільства, що ставляться перед дитиною і дорослим. У країнах, де ці вимоги більш-менш однакові, розвиток проходить плавно, і дитина досягає статусу дорослого поступово. У більшості країн Європи та Америки норми поведінки дітей і дорослих є різними і, навіть, протилежними: дитячий вік вважається ігровим; маленькі члени суспільства позбавлені відповідальності за свої дії, від них вимагають лише одного – покори; доросла ж людина має бути самостійною та ініціативною [2, 9].

Таким чином, центральною психологічною характеристикою підліткового віку є перехід від одного типу стосунків між дорослим і дитиною (моралі слухняності) до якісно іншого, специфічного типу (моралі принципової рівності). Цей період може супроводжуватись певними труднощами. У великій мірі цьому сприяє відносна нестійкість нервової системи підлітка, його загальна неврівноваженість, роздратованість, перепади настрою, підвищена збудливість.

Анатомо-фізіологічні зміни в організмі підлітка породжують певні психологічні новоутворення, а саме прагнення до незалежності, потребу в самоствердженні й самовизначенні щодо свого статусу в сім'ї, колективі однолітків тощо. Розвиток інтересу до протилежної статі, пробудження романтичних почуттів також є характерною рисою підліткового віку. Втім новоутворення нерідко проявляються в неадекватних формах (зовнішня агресія, гостра критика інших, зухвала поведінка) [1, 24].

У деяких підлітків спостерігається вияв неадекватної самооцінки й завищеного рівня вимог, критичне ставлення до слів та вчинків інших. Це ускладнює їх взаємовідносини з дорослими, батьками, однолітками, вчителями, провокує прояви негативізму, грубу й самовпевнену поведінку, соціальні конфлікти [6, 8]. Підлітки бояться глузування, проявів нерозуміння, недовіри, або образливої для такого віку заборони. На їхній погляд батьки поводяться з ними як із маленькими. Часто відсутність щирих стосунків з

батьками є причиною того, що діти стають жертвами насилля, або учасниками злочинів [7].

Міжособистісне спілкування підлітка реалізується як у спілкуванні з дорослими, так і у спілкуванні з однолітками. Їх роль у формуванні особистості підлітка є якісно різною. Якщо у спілкуванні з дорослими підліток засвоює суспільно значущі критерії оцінок, цілі та мотиви поведінки, способи аналізу навколишньої дійсності й способи дій, то спілкування з однолітками є своєрідним випробуванням себе у особистісній сфері, що породжує специфічну моральну проблематику. Група однолітків, з якими спілкується дитина впливає на розвиток її особистості. Саме в умовах спілкування з однолітками дитина-підліток постійно зіштовхується з необхідністю застосовувати на практиці засвоювані норми поведінки.

Спілкування з однолітками виконує певні психологічні функції. По-перше, спілкування з однолітками є дуже важливим і специфічним каналом інформації; за допомогою нього підлітки і юнаки дізнаються про багато необхідних речей, про які дорослі їм не розповідають. По-друге, це особливий вид діяльності і міжособистісних відносин, що сприяє формуванню навичок соціальної взаємодії, вміння підкорюватись колективній дисципліні і в той же час відстоювати свої права, співвідносити особисті інтереси з суспільними. По-третє, це специфічний вид емоційного контакту. Усвідомлення групової приналежності, солідарності, товариської взаємодопомоги не лише полегшує підлітку автономізацію від світу дорослих, але й дарує йому почуття емоційної захищеності й стабільності [3, с. 88].

Спілкування в групі однолітків істотно відображається на розвитку особистості підлітка. Від стилю спілкування, від положення серед однолітків залежить, наскільки дитина відчуває себе спокійною, емоційально-комфортно, задоволено, якою мірою вона засвоює норми відносин з однолітками.

Взаємодія людини й групи має велике значення в будь-який віковий період, але особливе значення воно здобуває в підлітковому віці, коли відбувається становлення особистості й батьківський авторитет заміщається авторитетом групи.

В підлітковому віці проявляється більш гостра необхідність у міжособистісному спілкуванні. Спілкування стає самоціллю, у якій підлітки реалізують свої інтереси, формують уявлення про себе й про навколишній світ. Для підліткового віку характерне створення власної думки на основі порівняння своєї думки з думками однолітків.

Необхідно відзначити, що спілкування впливає на становлення особистості підлітка. Тому що спілкування - це не тільки обмін інформацією (наприклад, між вчителем і учнем), але й взаємодія, взаємовплив. Підліток переживає спілкування не тільки на інтелектуальному, але й на фізіологічному й емоційному рівнях.

Одна з головних тенденцій перехідного віку — переорієнтація зі спілкування з батьками, вчителями і взагалі старших на однолітків, більш-менш рівних по положенню. Така переорієнтація може відбуватися повільно і поступово або у вигляді стрибка і бурхливо, вона по-різному виражена в різних сферах діяльності, у яких престиж старших і однолітків, неоднаковий, але відбувається вона обов'язково.

Психологія спілкування в підлітковому віці будується на основі суперечливого переплетіння двох потреб: відокремлення (приватизації) і аффіліації, тобто потреби в приналежності, включеності в якусь групу чи спільність. Відокремлення найчастіше виявляється в емансипації від контролю старших. Однак воно діє й у відносинах з однолітками. Підсилюється потреба не тільки в соціальній, але і просторовій, територіальній автономії, недоторканності свого особистого простору.

У перехідному віці міняються уявлення про зміст таких понять, як «самотність» і «самота». Молодші діти зазвичай трактують їх як деякий фізичний стан («немає нікого навколо»), підлітки ж наповняють ці

слова психологічним змістом, приписуючи їм не тільки негативну, але і позитивну цінність. Чим самостійніше і цілеспрямованіше підліток, тим сильніше в нього потреба і здатність бути одному. Однак крім спокійної, умиротвореної самоти існує болісна і напружена самотність — тугий, суб'єктивний стан духовної і щиросердечної ізоляції, почуття незадоволеної потреби в спілкуванні, людській близькості.

Як показують дані закордонних масових опитувань (Т. Бреннан, 1980; Е. Остров і Д. Оффер, 1980) [24, 38] і клінічних досліджень, підлітки значно частіше людей старшого віку почувають себе самотніми і незрозумілими. Почуття самотності і неприкаяності, зв'язане з віковими труднощами становлення особистості, породжує у підлітків невтомну спрагу спілкування і групування з однолітками, у суспільстві яких вони знаходять, чи сподіваються знайти те, у чому їм відмовляють дорослі: спонтанність, емоційне тепло, порятунок від нудьги і визнання власної значущості.

М. С. Каган вважає спілкування провідною діяльністю підліткового віку, напружена потреба в спілкуванні й аффіліації перетворюється в багатьох дітей у непереможне стадне почуття: вони не можуть не тільки дня, але години пробути поза своєю, а якщо своєї немає - якої завгодно компанії. Особливо сильна така потреба в хлопчиків. [27, 14, 15]

Типова риса підліткових груп — надзвичайно висока конформність. Люто відстоюючи свою незалежність від старших, підлітки найчастіше абсолютно некритично відносяться до думок власної групи і її лідерів. Незміцніле, дифузійне "Я" має потребу в сильному "Ми", що, у свою чергу, затверджується на протигагу якимсь "Вони". Причому все це повинно бути грубо і зримо.

Жагуче бажання бути "як усі" (а "усі" — це винятково "свої") поширюється і на одяг, і на естетичні смаки, і на стиль поведінки. Таке протиріччя — коли індивідуальність затверджується через однаковість — може тривожити підлітків [36].

Проте, ця однаковість ретельно підтримується, і тому, хто ризикує кинути їй виклик, приходить витримувати нелегку боротьбу. Чим примітивніше співтовариство, тим нетерпиміше воно до індивідуальних розходжень, інакомисленню і взагалі несхожості.

Слід зазначити, що комунікативні риси і стиль спілкування хлопчиків і дівчаток не зовсім однакові. Це стосується і рівня товариськості, і характеру аффіліації. На перший погляд хлопчики у всі вікові періоди спілкуються більше за дівчат. Із самого раннього віку вони активніше дівчаток вступають у контакти з іншими дітьми, затівають спільні ігри і т.д. Почуття приналежності до групи однолітків і спілкування з ними для чоловіків у будь-якому віці значно важливіше, ніж для жінок. Однак розходження між статями в рівні товариськості не стільки кількісні, скільки якісні. Хоча метушня і силові ігри приносять хлопчикам величезне емоційне задоволення, у них зазвичай є присутнім дух змагання, нерідко гра переходить у бійку. Зміст спільної діяльності і власний успіх у ній значать для хлопчиків більше, ніж наявність індивідуальної симпатії до інших учасників гри. Хлопчик вибирає, насамперед, цікаву гру, у якій він може виявити себе; заради цього він вступає в контакт, навіть якщо партнери йому не особливо подобаються. Чоловіче суспільство, як і весь стиль життя, скоріше предметні й інструментальні, ніж експресивні [20, с. 117].

Спілкування дівчат виглядає більш пасивним, зате більш дружнім і вибіркоvim. Судячи з даних психологічних досліджень, хлопчики спочатку вступають у контакти один з одним і лише потім, у ході ігрової чи ділової взаємодії, у них складається позитивна установка, з'являється духовна тяга один до одного. Дівчата, навпаки, вступають у контакт головним чином з тими, хто їм подобається, зміст спільної діяльності для них вторинний. З ранніх віків хлопчики тяжіють до більш екстенсивного, а дівчатка — до інтенсивного спілкування; хлопчики частіше грають великими групами, а дівчатка — по дві чи по три.

Ще Ж. Піаже звернув увагу на те, що хлопчики і дівчата виявляють неоднакове ставлення до правил групової гри [35]. Хлопчаки, з їх предметним і інструментальним мисленням, додають більше значення дотриманню загальних правил, порушення яких завжди викликає в хлоп'ячому середовищі конфлікт. Дівчатка в цьому відношенні більш терпимі, особисті відносини для них важливіше формальних правил; це відбивається й у структурі їхньої моральної свідомості: чоловічі міркування й оцінки виглядають більш безособовими і твердими, чим жіночі. За даними В. Н. Князева (1981), для дівчаток-підлітків при оцінці людських якостей найбільш значимі властивості, що виявляються у відношенні до інших людей, а для хлопців — ділові якості, зв'язані з діяльністю [32].

Сором'язливість одна з найпоширеніші комунікативних труднощів підлітків. Особливо важко переживають її хлопці, оскільки сором'язливість вважається "нечоловічою" якістю. Психологічні дослідження показали, що ті, хто вважає себе соромливим, дійсно відрізняються зниженим рівнем екстраверсії, менш здатні контролювати і направляти своє соціальне поведіння, більш тривожні, схильні до невротизму (це стосується не тільки хлопчиків) і переживають більше комунікативних труднощів. Не дивно, що сором'язливість вважається небажаною якістю, і люди прагнуть від неї позбутися (наприклад, шляхом психотерапії). Однак сором'язливість має різні причини і тісно пов'язана з іншими рисами особистості, що не завжди піддаються корекції і самі по собі не можуть розглядатися як негативні.

У старших класах диференціація міжособистісних відносин стає більш помітною, ніж раніше. Як показують соціометричне дослідження Дж. Морено, більш різкою стає різниця в положенні "зірок" та "ізгоїв" або "ізолюваних". [15, 9]. Критерії, що визначають соціометричний статус підлітка в класному колективі, різноманітні. Ізолюваність важкого підлітка в класі може бути не тільки причиною, але і наслідком того, що він осторонь від колективу, нехтує його цілями і нормами поведіння і т. ін.

За типом лідерства підліткові групи можуть бути демократичними чи авторитарними. У шкільних класах офіційний лідер, що займає керівні посади, не завжди буває самою авторитетною людиною в колективі. Часто його висувують не стільки самі діти, скільки дорослі; успішність його діяльності залежить у цьому випадку від того, чи зуміє він налагодити контакт із неформальними лідерами, що по тим чи іншим причинам не займають офіційних посад, але користуються реальним впливом. У стихійних групах, яким би гострим не було в них внутрішнє суперництво, ватажком може бути лише той, хто має реальний авторитет. [15, 10]

Роль лідера дуже значна в малій групі, тому що він вирішує головні завдання, які поставлені перед групою у певній ситуації. На місці лідера не може бути будь-яка людина, а лише той, чия готовність діяти відповідає моменту. Специфіка лідерства полягає в тому, що роль лідера не тільки "дають", але він бере її сам. Іншими словами, — лідером може стати той, хто крім відповідного соціально-психологічного складу має достатню мотивацію лідерства, хоче виконувати цю роль у малій групі у певній ситуації.

Прагнення до лідерства - є віковою особливістю дітей підліткового віку як форма прояву потреби в соціальному визнанні та особистісній персоналізації, а також спосіб творчої адаптації до нової соціальної ситуації розвитку. Мотивація лідерства в підлітків складається в залежності від ідентифікації з найбільш значущими людьми з їхнього найближчого оточення. [15, 9,11].

Зважаючи на вище сказане, слід згадати таке явище, як «Буллінг», що набирає дуже стрімкого розповсюдження на території України сьогодні саме серед підлітків. Поняття булінг трактують від вузького (відеозйомка бійки) до масштабного (насильство взагалі) [5]. Булінг – соціально-педагогічна, психологічна проблема сучасності. Це соціальне явище, властиве переважно організованим колективам, отож з огляду на зазначене, виділяють основні місця булінгу: булінг у школі; булінг на робочому місці (мобінг); булінг в армії («дідовщина»); кібербулінг (насилля в інформаційному просторі) тощо.

Уперше термін булінг (з англ. ‘bully’ – хуліган, забіяка, грубіян, насильник; «bullying» – цькування, залякування, третирування) з’явився на початку 70-х рр. XX ст. у Скандинавії, де група дослідників вивчала явище насильства між дітьми в школі. Досі немає чіткого наукового визначення цього терміна. Саме поняття булінг деякі автори розуміють по-різному і дають різну кваліфікацію його видів. Булінг визначають як: 1) соціальну взаємодію через яку одна людина (іноді декілька) зазнають нападів іншої людини (іноді декількох, але, зазвичай, не більше чотирьох) майже щодня впродовж тривалого періоду (декількох місяців), що викликає в жертви стан безпомічності й виключення з групи [13, с. 168]; 2) сукупність соціальних, психологічних і педагогічних проблем, які охоплюють процес тривалого фізичного чи психологічного насилля з боку індивіда або групи стосовно індивіда, що не може захистити себе в певній ситуації [3]; 3) поведінка, що може бути визначена як неодноразовий напад (фізичний, психологічний, соціальний або вербальний) тими, чия влада формально або ситуативно вища за тих, хто не має можливості захиститися, з наміром заподіяти страждання для досягнення власного задоволення [12]. Відомий дослідник булінгу Д. Ольвеус (Dan Olweus) визначає три важливих компоненти: 1) боулінг – агресивна поведінка, що охоплює небажані, негативні дії; 2) булінг охоплює патерн поведінки (патерн (від англ. patron) прийняті в певній культурі зразки та стереотипи поведінки), що постійно повторюється; 3) булінг характеризується нерівністю влади або сили [15]. Аналіз наукових робіт дає можливість визначити основні риси булінгу: систематичність; нерівність фізичних, психологічних і соціальних можливостей, які лежать в основі стосунків між жертвою й агресором, тобто агресор займає вище становище, ніж його жертва; взаємостосунки переслідувача й жертви; емоційне приниження, образа почуттів людини, що призводить до виключення її з групи.

Підлітковий вік також є періодом інтенсивного розвитку мотиваційної сфери, а ієрархічні відносини в потребово-

мотиваційній сфері особистості підлітків складаються на користь мотивів самоствердження.

Формування потребоно-мотиваційної сфери підлітка відбувається на тлі інтенсивного розвитку самосвідомості в безпосередній взаємодії з ровесниками. Бути особистістю для підлітка означає відчувати свою значущість у підлітковому середовищі. Прагнення зайняти значне місце в групі ровесників і є першою спробою особистісної персоналізації в мікросередовищі, впливу на процеси, що відбуваються в ньому, саме тому більшість середніх підлітків не задовольняються гідним, але ординарним становищем, а прагнуть до більш високого соціального статусу, до перших ролей, визнання безумовної авторитетності [15, 17, 18]. Потреби підлітків переважно локалізуються на нижчих матеріальних сферах, а саме матеріальних цінностях, дорогих гаджетах, модному одязі. Значущість та індивідуальність особи підліткового віку часто реалізують через татування на тілі, неприродній колір волосся, пірсинг.

Потреба у спілкуванні підлітків у міру дорослішання перетворюється на потребу в популярності. Саме ця динаміка зумовлює соціальну поведінку підлітків, нестабільність і постійні зміни структури міжособистісних стосунків у підліткових групах. Підліток діє, щоб показати і довести всім (насамперед ровесникам) власну значущість.

Визначивши, що лідерами в стихійних групах найчастіше стають підлітки ті, що не знайшли застосування своїм організаторським здібностям у школі, Полонський І. С. вивчив за допомогою соціометрії положення 30 неформальних лідерів (які мали найвищий статус на своїх вулицях) у тих класах, де вони вчать. З'ясувалося, що у підлітків кількість великих розбіжностей між позицією в школі і на вулиці ще не спостерігається, але до VIII класу виникає, а в IX-X класах відчутно проглядається тенденція розбіжності статусів: чим вище статус в стихійній групі, тим нижче він в офіційному класному колективі. Цей розрив у статусі і критеріях оцінок

шкільних і позашкільних лідерів створює складну психолого-педагогічну проблему [11, 15].

Підліткові групи задовольняють у першу чергу потребу у вільному, нерегламентованому дорослими спілкуванні. Вільне спілкування — не просто спосіб проведення дозвілля, але і засіб самовираження, встановлення нових людських контактів, з яких поступово викристалізовується щось інтимне, винятково своє. Підліткове спілкування спочатку неминуче екстенсивне, вимагає частої зміни ситуацій і досить широкого кола учасників (приналежність до компанії підвищує впевненість підлітка в собі і дає додаткові можливості для самоствердження).

Отже, під час перехідного віку крім фізіологічних змін відбуваються й психологічні, а це є індивідуалізація, потреба в більшій самостійності та незалежності, самоствердження, розвиток ініціативи тощо.

1.3 Експертна характеристика індивідуальних психологічних особливостей особистості за її почерком

Почерк — це індивідуальна манера письма, спосіб накреслення літер, таке визначення дає Академічний тлумачний словник української мови [13. с.467]. У людини існує декілька варіантів її почерка: одним вона робить примітки в своєму записнику, іншим пише важливі документи, третім — привітання товаришу. Однак для графолога ці почерки однакові. Змінюється лише нахил, розмір літер, їх зовнішній вигляд, а внутрішня будова письма залишається незмінною.

Графологія, завдяки простоті та ефективності у застосуванні психології у повсякденні користується популярністю в розвинених країнах світу - США, Франції, ФРН, Ізраїлі та інших, у тому числі і в Україні. Її використовують для підбору персоналу, визначення сумісності чи несумісності партнерів, ведення переговорів тощо. Крім того, графологію як метод психологічного

вивчення людини застосовують спеціальні служби світу для складання психологічних портретів [12].

Сучасна графологія заглиблює своє коріння далеко в античні часи. Ще в Стародавньому Римі почерк вважали однією з основних характеристик особистості. Підтвердження індивідуальності почерка ми зустрічаємо вже у Арістотеля (384-322 до н. е.): «Слова, які ми вимовляємо, - відображення здібностей нашого розуму, написані ж нами слова - відображення слів у розмовній формі. Так само як розрізняють звучання людської мови, розрізняють і вид запису кожної людини».

А імператору Нерону (37-68 н. е.) нерідко давали тексти, які були написані поідозрюваними в зраді, в якості доказів їхньої провини. При цьому говорили наступне: «За його почерком ясно, що він зрадник». Трохи пізніше, приблизно в II столітті н. е., Светоній, що написав історію Рима, помічав зв'язок характеру імператора Августа з його почерком. Крім Светонія, багато відомих особистостей того часу також стверджували, що за почерком людини можна зробити висновки про її характер.

І на Сході, в Стародавньому Китаї, приділяли увагу почерку людини. Так, китайський художник і філософ Йо Хао, який жив на рубежі XI-XII століть, говорив наступне: «За почерком абсолютно точно можна визначити, чи належить він благородній або грубій і вульгарній людині». В той же час, в 1270 році, англійський учений Роджер Бэкон написав трактат «Короткий посібник з вивчення філософії», в якому неодноразово згадував почерк як один із факторів, який характеризує особистість.

Інтерес до психології особистості, а саме до почерка, сягає глибокої давнини, проте чіткої системи графологічного аналізу не було аж до XVII століття. Лише в 1622 році італійський учений Каміліо Бальді, фізик університета міста Болоньї, опублікував працю під назвою «Трактат про метод пізнання натури та особистісних якостей автора по його письму». Книга ця хоча й вызвала пошанування серед людей освічених, проте не

отримала широкого поширення через неграмотність більшої частини населення.

Поступово кількість людей, які цікавились графологічним аналізом, стала зростати. Наступна робота на цю тему була опублікована в 1778 році. Її автором став учений з Цюрихського університета, теолог і поет Йоганн Каспер Лаватер, який вважав, що «кожна людина має індивідуальний неповторний почерк». Крім того, він вивів закономірність між почерком і фізичним та емоційним станом людини в момент письма, а також взаємозв'язок між почерком, ходом та звуками голосу. Після того як робота Лаватера вийшла в світ, графологічний аналіз набув популярності серед письменників, державних діячів, художників та інших освічених людей того часу. Згодом графологічний аналіз почали практикувати не як наукове досягнення, а як мистецтво, що базувалось в основному на інтуїції. Послідовниками цього напрямку були Томас Манн, Жорж Санд, Альфонс Доде, Еміль Золя, Олександр Дюма-батько, Микола Гоголь, Едгар По, Антон Чехов, Альберт Ейнштейн та ін.

Аж до початку XIX століття графологічний аналіз вважали просто захопливою грою. Однак у Франції абат Луї Ж. Г. Фландрен серйозно зацікавився графологією. Він зробив неоціненний внесок в науку тим, що підготував і виховав найталановитішого графолога свого часу абата Жана-Іпполіта Мішона, який був асистентом Фландрена. В 1875 році Мішон написав і опублікував наукову працю під назвою «Практична система графології», яка значно розширила відомості в області графологічного аналізу.

У результаті наука про індивідуальності письма людини отримала сучасну назву «графологія», а сам Мішон провів аналіз сотень зразків почерка та склав список тисяч графічних знаків, які характеризують індивідуальні риси особистості. Цей метод дослідження став відомим як «школа фіксованих знаків» та в подальшому був розвинений Жаном Крепье-Жаменом. Останній повторив достіди Мішона, розширив їх і перерозподілив матеріал. Крім того, він вивів нові закони, за якими слід проводити

графологічний аналіз. До 1888 року набралось достатньо матеріалу для публікації відомої роботи «Почерк і характер». Ця книга за наступні 87 років багато разів була перевидана. Загалом вона витримала 17 видань.

На початку XX століття графологією як одним з методів вивчення особистості зацікавився відомий у той час психолог Альфред Біне. Учений довго експериментував, аналізуючи почерки, після чого в 1905 році опублікував свій перший тест, метою якого було визначення інтелектуальних здібностей людини. В цьому експерименті, крім самого Біне, брали участь сім спеціалістів-психоаналітиків, кожен з яких отримав від Біне по тридцять сім зразків почерка людей, які належали до вищого стану суспільства, але не змогли реалізувати свої можливості, та по стільки ж зразків почерка людей, які досігли успіху. Вченим було запропоновано визначити, до якої саме групи належить людина з тим чи іншим почерком, в усіх випадках спеціалісти дали правильні відповіді.

В той же час в Німеччині, на базі одного з університетів були проведені подібні наукові експерименти. Уільям Пресер, професор університета в Берліні, вивчав подібність зразків текста, написаного одною людиною, але по-різному: руками, ротом, ногою, ліктьовим згином і в зворотньому напрямку. В ході експеримента виявили, що в усіх згаданих випадках були присутні основні характеристики особистості незалежно від того, яким способом був написаний текстовий фрагмент.

Багато років в Німеччині найвидатнішим практичним графологом вважали Людвіга Клягеса - автора терміна «виразний рух», який вчений відносив до будь-якого виду людської діяльності. Такі рухи, характерні для будь-якої людини, є майже несвідомими. Це ходьба, біг, міміка, здатність говорити, жестикуляція і вміння писати, тобто почерк. Аналізуючи форму та рівень почерка, Клягес відносив кожен зразок до «позитивного» чи «негативного» в плані характеристики особистості. Він визначав, наскільки людина організована, чи здатна до оригінальних ідей або до спонтанних рішень, а також оцінював динамізм, ритм і гармонічність написання тексту. Та-

ким чином, добре сформований почерк говорив про перевагу в характері позитивних рис, низький же «формений рівень» - про перевагу негативних.

Професор із Швейцарії Макс Пульвер, який також займався графологічним аналізом, привніс у науку елементи психологічного аналізу Карла Юнга. В своїх роботах Пульвер приділив особливу увагу символізму просторового підходу, розділив почерк на три верхові зони: верхню зону петель, яка відображає духовну та розумову орієнтацію; букви, які написані на основній лінії (середню) зону, які характеризують емоційну складову, і нижню зону петель, що уособлює біологічну поведінку та матеріальні інтереси.

В цей час Роберт Саудек в Англії вивчав почерки за допомогою транспортира, лінійки та циркуль, вимірював тиск ручки на поверхню паперу і використовував навіть уповільнену зйомку. Пізніше, в 1939 році, Ганс Якобі розширив загальні положення графології, написав пізнавальну і досить популярну книгу «Аналіз почерка».

В США графологією довгий час ніхто не займався, поки в 1919 році професор психології університету в Вайомингу Джун Доуні не зацікавилась сімейною схожістю почерків. Доуні написала невелику книгу про психологію почерка.

Найбільший вклад в популяризацію і розвиток графологічного аналізу привніс Мілтон Банкер. За професією він був викладачем стенографії, тому цікавився графологією в рамках своєї діяльності. Під час занять Банкер став помічати, що його студенти записують стенограми неоднаково. І все це незважаючи на чіткі вказівки, які давали викладачі. Зацікавлений даним фактом, Банкер вирішив розкрити причини подібного явища. В результаті проведених ним досліджень він зрозумів одну звичайну істину: неважливо, як саме людина пише слова, неважливо навіть те, чи пише вона взагалі – важливо тільки те, що ручка при цьому відтворює на папері різні форми, тобто є букви та штрихи. В подальшому Банкер вивчив усі деталі почерка як структури, протилежної структурі шрифтів. Він назвав свій метод графологічним аналізом, щоб можна було відрізнити його від інших подібних підходів. В

1920 році Банкер заснував в США першу школу, в якій навчали основам графологічного аналізу. В наші дні вона є найбільшою в світі, знаходиться в Чикаго і має назву Міжнародної спільноти графологічного аналізу. В цій школі дотримуються жорстких консервативних методів, а її відділ досліджень у сфері графологічного аналізу працює, базуючись лише на сухих статистичних даних.

У 1930 році випускник Гарварда і в майбутньому відомий психолог на ім'я Гордон Аллпорт разом зі своїм колегою Філіпом Верноном почав вивчати графологічний аналіз. У спільній роботі, яка отримала назву «Вивчення виразних рухів», вчені писали наступне: «Почерк є кристалізована форма жестів, через призму якої не без зусиль можна роздивитись якщо не всі, то багато вроджених рис особистості... Вивчення особистості за допомогою почерка є більш природним і зручним, ніж тестування. З огляду на те, що почерк є статичним предметом аналізу, цей матеріал для досліджень перевершує настільки невловимі та складні для фіксування міміку, жести та ходу».

В 1948 році Вернер Вульф, психолог і викладач із коледжа Барт, займався вивченням підписів, у результаті чого виявив, що подібні розчерки відображають особливий внутрішній ритм, притаманний будь-якій людині, і що лежить у межах несвідомого. В тому ж році Вульф опублікував результати своїх досліджень в книзі, під назвою «Діаграми несвідомого».

Відомим американським графологом була Клара Роман. Вона викладала цю науку в Новій школі соціологічних досліджень у місті Нью-Йорку. Клара Роман винайшла інструмент, який дозволяв вимірювати тиск ручки на поверхню паперу, а також багато працювала з почерками хворих, які страждали на різні мовні розлади. В 1952 році вийшла її книга «Почерк: ключ до пізнання особистості», яку до цього дня вважають класичною працею в сфері графологічного аналізу.

Першим серйозним дослідженням на території СНГ в даному напрямку стала праця Ільї Федоровича Моргенштерна, опублікована ним в книзі

«Психографологія». Книга була видана наприкінці XIX століття. Друге видання побачило світ 1994 року. Проте найвидатнішим дослідником-графологом у минулому столітті був Д. М. Зуєв-Інсаров, що опублікував декілька робіт. Це «Будова почерка і характер», «Почерк і особистість» та багато інших.

У XX столітті цікавість до графології збільшилась, і багато вчених випускали на цю тему наукові роботи. Серед них такі відомі особистості, як Даниель Ентони, Ульрих Соннеманн, Надя Олянова, Фелікс Клейн, Альфред О. Мендель, Тея Стейн Левінсон та Ірен Маркус.

І.Ф. Моргенштерн у своїй праці «Психографологія», яка була написана ще 1905 року, та перевидана у наш час, здійснив першу в царській Росії спробу знайти залежність між ознаками почерка, своєрідністю написання окремих літер та особистісними якостями людини. Він приводить конкретні, на його думку, залежності між характером людини та написанням окремих букв. Наприклад, буква «Б», написана як цифра «6» з рискою зверху, характеризує людину слабохарактерну, боягузливу, несамотійну. Оригінально написана з прикрашенням петлею літера «В» демонструє гостроту розуму, хворобливість захоплень. Буква «Г», яка має вигляд малої літери «г», свідчить про мякосерднфсть, слабкий характер, простоту та щирість. Вигадлива буква «М» з петлями говорить про дурість, порожність. Велика «П» з тонкими першим та другим (вертикальними) елементами та «товстим і жирним» третім (горизонтальним) свідчать про суворість, наполегливість, підозрілість автора. Враховуючи безсумнівні досягненн І.Ф. Моргенштерна у використанні ознак почерка в діагностиці психологічних властивостей особистості, А. І. Фармагей говорить про те, що його висновки не підкріплені відповідними науковими поясненнями і протирічать деяким сучасним розробкам. Також заслуговує критичної оцінки те, що типологізація особистості на «злочинця», «державного діяча», «вченого», «гвалтівника» і т.ін., розроблена Моргенштерном, в деяких

випадках зроблена на основі аналізу лише одного зразка почерка людини, що явно недостатньо для наукових висновків.

Досить простими та цікавими для практичного використання є дослідження почерка, проведені на початку XX ст. Д. М. Зуєвим-Інсаровим. Розглянемо деякі його ідеї. Більшість графологів проводить діагностику, спираючись на три основні категорії письма: гармонічність, геометрична витриманість і графологічність.

Перша з них - гармонічність в з'єднанні елементів почерка. Вона визначає ступінь обдарованості особистості, розвиток розумових здібностей, наявність смаку, ступінь внутрішньої культури. Друга - рівність ліній рядків и полів, рівномірність інтервалів між словами і рядками, рівномірність натиску. Ступінь геометричної витриманості письма визначає рівень вольового розвитку, запас нервово-психічної енергії, працездатності людини, стан її нервової системи. Графологічність почерка характеризується ступенем відхилення від каліграфічного зразка. Оскільки чітке дотримання каліграфії не демонструє особистісних якостей, дана категорія показує рівень самобутності особистості, ініціативність. Чим помітніше відхилення від каліграфічних правил, тим більш оригінальна особистість в тих чи інших сферах життя. Наступною ознакою почерка, на яку звертають увагу дослідники-графологи, є натиск. Специфіка цієї ознаки пов'язана з характером зовнішніх емоційно-вольових виявлень. Ті, хто пишуть із сильним натиском, як правило, активно жестикулюють і гучно розмовляють. І навпаки, у тих людей, жестикуляція яких бідна і хто не любить виступати перед аудиторією, говорить невпевнено, натиск значно слабший. Рівномірний, витриманий за силою натиску свідчить про урівноваженість, вміння автора обдумувати свої дії. Нерівномірний, імпульсивний натиск (тонкі волосяні штрихи переходять у товсті) демонструє нервовість, імпульсивність, вразливість, поривчастість, нездатність до систематичної роботи. Особистості, які так пишуть, характеризуються несамотійністю, нестійкістю в захопленнях. Власникам таких почерків приписують також

роздратованість, схильність до хаотичності в розвитку своїх здібностей. Коли імпульсивний натиск сильно помітний, можливо говорити про порушення психічної рівноваги, серйозний внутрішній конфлікт.

Помітно виражений сильний натиск говорить про те, що автору притаманні розвинуті почуттєві потяги. Слабкий, місцями нерівномірний натиск свідчить про невпевненість, неврастенічність особистості, схольність до психічного мазохізму, слабку волю.

Гострокутне або плавне письмо відображає швидкість протікання емоційних станів особистості при відсутності їх зовнішніх проявів. Ця ознака почерка - показник таких властивостей нервової системи, як її сила-слабкість і динамічність (темперамент), а також швидкість, сили, ритма й амплітуди рухів. Чим письмо більш гострокутне, тим більше швидкість і динаміка протікання нервових процесів і тим слабкіше емоційна стриманість (холерики). І навпаки, чим більш плавні переходи від одного елемента букви до іншого та в елементах звязку букв між собою, тим спокійніше зовнішня поведінка людини, тим складніше його вивести із себе (флегматики).

Наступною ознакою почерка є напрямок написання рядків (напрямок рядків). Він є показником оптимістичності, впевненості, наполегливості, ініціативності або песимістичності, невпевненості, схильності до депресивних реакцій. Прямі та рівні рядки характеризують особистість, якій притаманні такі якості, як врівноваженість, стриманість, послідовність. Хвилясті рядки – показник дипломатичності, гнучкості мислення. Параболічні рядки (які виступають над лінією письма) говорять про гарячність, імпульсивність, самовпевненість. Ті, хто так пишуть, енергійно беруться за справу, але рідко доводять її до кінця. Центробіжні рядки (що піднімаються вгору) говорять про енергійність, хороший настрій на момент написання, непоганий запас нервово-психічної енергії. При дуже яскравій виразності ця якість показує марнославство, нахабство, зарозумілість. Зворотній напрямок рядків (що опускаються) - показник поганого настрою, слабкої енергійності, песимізму. Пробіли в кінці рядків при відсутності

знаків переноса характеризують особистість обережну в словах та діях. Такі пробіли, що перевищують 2-4 см, можуть говорити про боягузтво.

Нахил психологічно пов'язаний із силою волі та такими рисами характеру людини, як наполегливість, самовладання, психічна витривалість, деяка замкненість або відкритість. Рівномірність або нерівномірність нахилу – показник вміння стримувати свої емоційно-вольові прояви і витримувати тривалі нервово-психічні навантаження. Чим більш рівномірний нахил, тим більш стриманою і психічно витривалою є особистість. І навпаки, нерівномірність нахилу свідчить про нездатність продуктивно виконувати роботу в умовах визначеного психічного навантаження. Сильно виражена різнотиповість нахилу - показник примхливості, нестриманості, загостреної нервової чутливості, неврівноваженості. Коливання нахилу більше, ніж на 20-30 градусів, - ознака поганого контролю емоцій, нервово-психічної нестійкості, невпевненості в своїх силах. Якщо ця ознака виражена сильно, то, можливо, відбувається неврастенічний, патологічний розвиток особистості.

Занадто нахилений почерк (60-70 градусів від вертикальної лінії письма) вважають до деякого ступеню патологією. Такий нахил також говорить про виражену емоційність того, хто пише, нестачу контролю над темпераментом, іноді - про ненормально завищену чутливість. Зазвичай люди пишуть з нахилом в 30-45 градусів. Чим менше цей кут, наприклад 0 градусів (вертикальний почерк), тим сильніше в особистості виражені психічна витривалість, замкненість. Лівий нахил говорить про деяку невідповідність особистих природних нахилів та бажань реальним умовам життя, норовливості, недовірливості, інколи нещирості. Втім, слабка виразність цієї ознаки зустрічається в людей занадто стриманих і гордих. Сильний лівий нахил, більш ніж на 45 градусів, свідчить про схильність особистості до значної стриманості почуттів, можливих емоційних вибухів, егоїзмі. Помітний лівий нахил також зустрічається у молодих людей, особливо у жінок, що при тих або інших обставинах «швидко стали

дорослими» і намагаються демонструвати це оточуючим. При цьому їм притаманний визначений інфантилізм, примхливість, схильність до істеричних проявів.

Віктор Гаранін вважає, що нахил – дуже важливий елемент дослідження почерка. На його думку, крен вправо - хороший знак. Люди, що так пишуть, активні члени суспільства, завжди в курсі та в центрі всіх справ і подій. З такою людиною легко знайти взаєморозуміння. Особливість писати прямо, без нахилу, передбачає повний контроль розуму. Суб'єкт з таким почерком при будь-яких обставинах прагне зберегти рівновагу і «тримати голову в холоді». Він ретельно обмірковує кожний крок. Для нього важлива незалежність, а людей і події він оцінює неупереджено. Нахил вліво свідчить про конфлікти, що відбулись на ранній стадії життя людини. Це заставляє автора «будувати барикади», захищаючи себе від ворожого йому отою чого світу. Часто він виявляється замуrowаним в окопі своєї самотності. Такі люди свідомо намагаються придушити в собі почуття й емоції, вважаючи, що вони стануть менш вразливі для страждань і переживань. Вони завжди вагаються і частіше тікають від проблем, ніж намагаються з ними впоратись. Букви, які наче «хилитаються», «п'яні», видають людину нестриману, емоційно нестійку. Букви, що «лежать», як вправо, так і вліво, - ознака патології.

Зв'язок букв між собою в словах може говорити про наявність логіки або, навпаки, про мрійливість автора. Якщо в почерку переважає раціональна зв'язність між буквами, то це показник розвиненої логіки, ініціативності, вміння просто підійти до вирішення складних проблем. Суцільний зв'язок говорить про здатність критично підходити до вирішення життєвих задач. Відсутність зв'язків між буквами притаманна мрійливій особистості з розвиненою фантазією і естетичним відчуттям, але зі слабкою логікою. Саме тому в людей, що діють за принципом «тут і тепер», в більшості випадків всі букви в словах з'днані між собою або спостерігають переважання зв'язного написання. У тих, що схильні до мрійливості, що

живуть своїм внутрішнім світом, в якому вони є сильними і рішучими, ці зв'язки або відсутні, або зустрічаються рідко.

Також важливим в дослідженні почерка є така ознака, як розмір почерка. Крупний і розмашистий почерк вказує на схильність особистості до проявлення себе. Люди, які так пишуть, погано миряться з буденністю. Якщо ж почерк занадто розмашистий (у рядку - одне-два слова), то це є – виявленням марнотратства, а в деяких випадках свідчать про патологічний розвиток особистості. Великі букви (7мм і більше) свідчать про розвинене почуття особистої гідності, схильність до широкого розмаху, нерідко непрактичності. Дрібне письмо (2-4 мм) говорить про дріб'язковість, прискіпливість, стриманість, холоднокровність. Нерівне за розміром написання букв, а також за нахилом і напрямком рядків характеризує непостійність в поведінці автора, надмірну афективність, слабкий розвиток стримуючих імпульсів, схильність до нервових захворювань. При написанні приблизно однакових за розміром букв можливо говорити про відсутність в поведінці людини зайвої імпульсивності, афективності та нормальний розвиток стримуючих імпульсів. В почерці людей, які схильні до афективних проявів, до емоційної нестриманості або проявів страху, спостерігають нерівномірні за розміром букви. Непропорційно збільшений розмір великих букв, особливо в підписах, демонструє самозакохану натуру, її честолюбство, самовпевненість, наполегливість. Занадто сильне непропорційне збільшення їх розміру (більш ніж у 2,5-3 рази порівняно з висотою малої букви) говорить про деспотичність, істеричність, відсутність поваги до чужих інтересів. Якщо ж ця особливість поєднана з прикрашанням, то автору притаманні хвалькуватість, марнославство та розвинена уява.

Віктор Гаранін порівнює будову почерка людини із будовою будинку. Так, він говорить, що будь-який почерк ділиться на три рівня. «Крыша и фундамент - все элементы, выпрыгивающие сверху и свисающие снизу за пределами основной линии (петельки, закорючки, черточки, хвостики). А центральная строка - стены. Крыша рассказывает об интеллекте, стены - о

самооценке, а фундамент - обо всем, что происходит ниже пояса: умения прочно стоят на земле и сексуальном аппетите». Високі петлі на верхньому рівні роблять філософи. Такі люди більшу частину часу проводять у роздумах про сенс життя і медитаціях. Якщо почерк не переходить межі основної лінії і букви виписані крупно, то його власник відчуває постійну потребу до самовираження, а його самолюбство потребує підкормки. «Мереживо» знизу демонструє прагнення до матеріального статку і звичку до сексуальних фантазій. Відповідно, якщо нижній рівень почерка блідий, його володар не дуже переймається цими проблемами. За словами того ж В. Гараніна, чим швидше людина міркує, тим швидше вона пише. Ті, хто думають повільно, пишуть «с чувством, с толком, с расстановкой». Додаткові показники живого розуму - легкий або середній натиск в почерку, сглажені елементи, пов'язані між собою букви, довгі хвостики. В такому почерку додаткові перетини і точки часто відсутні або трохи зміщені вправо. Відстань між словами зазвичай показує, яка людина в спілкуванні з іншими. Маленькі проміжки робить той, хто не любить самотності. Великі проміжки говорять про внутрішню потребу до усамітнення. Той, хто намагається тримати середню дистанцію, володіє здоровим глуздом і практичністю. Якщо букви різного розміру - перед нами природжений актор. Важко визначити, коли він грає на публіку, а коли стеє собою. Почеркознавець зазначає, що нерідко багато обивателів, беручи до рук зразок чийогось почерка, в першу чергу звертають увагу на його загальну красоту та розбірливість. Інколи такі люди говорять про занижений рівень інтелекту тих, у кого почерк нерозбірливий. Проте розбірливість почерка й інтелект в цілому не є взаємозалежними ознаками.

Сучасна психодіагностика вважає, що найбільш достовірну діагностичну інформацію можна отримати на підставі аналізу почерка. Почерк є чітким динамічним стереотипом, він виникає і розвивається в діяльності особистості. Процес письма насамперед є психофізіологічним актом, який виникає при певному співвідношенні нейрофізіологічного і

психічного стану. Він визначається умовно-рефлекторною системою рухів, що складаються з автоматичних (підсвідомих) і свідомих компонентів [Бернштейн; Лурия].

Більш глибокий аналіз проблеми дає змогу зазначити, що процес письма є одночасно і поведінковим актом, в основі якого лежить психофізіологічна динаміка. Якщо розглядати цей процес у рамках системно-діяльнісної парадигми, основні дефініції якої зазначені у працях Б.Ф. Ломова [...] то можна зазначити, що процеси, які виникають під час написання та керують письмом, тривають та діють в рамках психонейронфізіологічної системи явищ.

Графолог Дмитро Штокалюк, який займається складанням психологічних портретів людей впродовж семи років, переконаний: почерк показує, якою людиною є, а підпис – якою бажає бути. Автограф є візитівкою почерку, але і за ним можна визначити індивідуальні психологічні особливості власника, оскільки він є відбитком підсвідомості людини. Щоб правильно скласти психологічний портрет людини, проаналізувавши лише її підпис, необхідно брати до уваги певні графологічні ознаки – напрямок, довжину підпису, величину літер, їх зв'язність, силу тиску при написанні букв, їх нахил тощо. Визначити стать людини тільки за її підписом важко, практично неможливо, розповів спеціаліст. Для, так би мовити, повноти сюжету потрібно аналізувати ще й почерк. Проте Дмитро Штокалюк поділився окремими секретами «прочитання» самих підписів. Комунікбельність та відкритість людини у графоаналізі визначається за швидкістю підпису, його розміром та натиском. Довгий підпис із сильним натиском на букви свідчить, що його автор відкритий для спілкування, наполегливий у досягненні своєї мети. Якщо ж натиск поверхневий, легкий, то власникам такого автографа важко даються взаємини з оточуючими, хоча бажання спілкуватися є. Вони зазвичай не можуть відстояти свої інтереси. Великі букви у підписі говорять про прагнення до незалежності. Дрібні – про стриманість, поміркованість, адекватність людей. За кількістю букв у підписі

можна визначити, керівник його автор чи підлеглий. Наприклад, якщо на початку є дві-три літери (зазвичай це ініціали), ця людина надає перевагу інтелектуальній роботі. Перед нами керівник, лідер, який не буде підкорятися чи виконувати фізичну роботу. Саме такі автографи у політиків та бізнесменів. Прикрашений підпис, використання завитків, петель вказує на людину естетичну, творчу, креативну. Так підписуються митці – художники, письменники тощо. Науковці навпаки спрощують свій підпис. Надмірні прикраси у підписі та почерку також можуть вказувати на психічні відхилення, зокрема шизофренію. При аналізі таких підписів слід бути обережним, оскільки не дарма кажуть, що всі генії – по-своєму психи. Тож можна безпідставно поставити людині страшний діагноз. Доречним є твердження про існування правильного і неправильного підписів, вважає Д. Штокалюк. До останніх, на його думку, належать перекреслені та обведені петлею автографи. У першому випадку власник такого підпису зводить нанівець усі свої життєві здобутки, навіть ті досягнення, які могли б бути, але ще немає. Такі люди часто залишають справи, які їм не вдаються чи перестають подобатися. Обвід своїх ініціалів останнім розчерком у петлю свідчить про те, що людина ізолює себе від оточуючих, ховається, ніби кажучи: «Не чіпайте мене». Якщо такий підпис має керівник, то з нього поганий управлінець, бо він сам по собі і не дослуховується до думки інших людей.

Таким чином, автори здійснили аналіз існуючих підходів щодо експертної характеристики індивідуальних психологічних особливостей особистості за її почерком та визначили предмет дослідження взаємозв'язку психологічних особливостей особистості з графологічною характеристикою її підпису.

Саме через причину психо-фізіологічного розвитку почерк підлітків змінюється - змінюється наклон, розмір, структура букв, відстань між строками та словами та інші ознаки. Так як у осіб цього віку ще не вистачає

психо-моторної зрілості, почерк здається корявим, нерівним, далеким від пропису, про такий говорять "пише, як курка лапою".

Окрім позитивних змін, почерк може свідчити про труднощі в адаптації, внутрішні конфлікти, психологічні комплекси, нестійкість самооцінки або юнацький максималізм, тривожність тощо.

Закономірним наслідком психологічного розвитку є зміна почерку. Пише не рука, пише наш мозок. Пропис - це стандарт, який є необхідним на етапі освоєння письма та навчання грамоті. Ступінь та особливості відхилення від пропису і є суцільно індивідуальними проявами особистості людини. Вони в свою чергу обумовлені когнітивними особливостями, особливостями адаптації та комунікації, нервово-психічної діяльності і т. інш. Ці індивідуальні особливості проявляються в почерку поступово, і лише з віком наше письмо стає повністю індивідуальним. З 14 років почерк можливо аналізувати згідно з принципами сучасної графології.

Висновки до першого розділу

Теорія особистості та визначення основних характеристик її властивостей розглянута та відображена в науковій літературі досить повно. Визначені такі поняття особистісних властивостей як темперамент, характер, емоції, поведінка, девіації, потреби, мотивація, діяльність, свідомість, що відображено у працях З. Фрейда, К. Юнга, А. Адлера, Е. Фромма, А. Маслоу, К. Горні, М. Чернишевського.

Підлітковий вік людини є дуже важливим в її становленні як біосоціальної істоти, схильним до розвитку кризових станів, проявів невротичних реакцій та девіацій, що відображено у працях таких провідних вчених, як Абрамова Г.С., Бадмаєв Б.Ц., Виготський Л.С., Дубровіна І.В., Туріщева Л.В., Шулигіна Р.А. Тому надзвичайно важливим є об'єктивізація основних його проявів, тобто психодіагностика.

У наукових працях вчених стосовно психологічних аспектів аналізу почерку, зокрема підпису, Моргенштерна І.Ф., Лурії О.Р., Зуєва-Інсарова Д.М., Гольдберг І.І., Гараніна В.В., Штокалюка Д.З., Фармагея автори здійснили аналіз існуючих підходів щодо експертної характеристики індивідуальних психологічних особливостей особистості за її почерком та визначили предмет дослідження взаємозв'язку психологічних особливостей особистості з графологічною характеристикою її підпису.

РОЗДІЛ 2 ОБГРУНТУВАННЯ ТА ПІДБІР МЕТОДИЧНОГО ІНСТРУМЕНТАРІЮ ЕМПІРИЧНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ ХАРАКТЕРУ ЗВ'ЯЗКУ ПСИХОЛОГІЧНИХ ОСОБЛИВОСТЕЙ ОСОБИСТОСТІ З ГРАФОЛОГІЧНОЮ ХАРАКТЕРИСТИКОЮ ПІДПISУ

2.1 Обґрунтування організації дослідження та визначення полігону й складу досліджуваних

Для вирішення поставлених завдань, досягнення мети, перевірки гіпотези використані загальнонаукові методи теоретичного рівня (аналіз, синтез, порівняння, систематизація) узагальнення науково-теоретичних даних та даних дослідження, математико-статистичні методи, виокремлюється криміналістичний метод, методи емпіричного дослідження:

- Порівняльний аналіз різноманітних підходів до використання індивідуальних ознак почерку в діагностиці темпераменту, акцентуацій характеру та емоційних станів особистості;
- Узагальнення теоретичних і практичних даних з проблеми, що вивчається;
- Аналіз літератури щодо методів дослідження індивідуальних ознак почерку, темпераменту, акцентуацій характеру та емоційних проявів особистості.

Для практичного обґрунтування отриманих теоретичних припущень щодо наявності залежностей між індивідуальними ознаками підпису та темпераментом, акцентуаціями характеру, емоційними проявами особистості на рівні стійких тенденцій вважалося за необхідне на підставі емпіричного вивчення здійснити виявлення зв'язків між індивідуальними ознаками підпису та гендером, темпераментом, акцентуаціями характеру, деякими емоційними станами особистості.

Для цього передбачалося виконати наступні завдання:

- огляд та аналіз наукової літератури з питань психологічної характеристики особистості: гендеру, темпераменту, характеру, емоційного стану, агресивності; огляд та аналіз наукової літератури на тему вікових психологічних особливостей підлітків; огляд та аналіз літератури на тему експертної характеристики особливостей почерка, зокрема підпису;
- методологічне обґрунтування організації дослідження та визначення полігону й складу досліджуваних; визначення методичного та методологічного інструментарію проведення емпіричного дослідження;
- проведення безпосередньо емпіричного дослідження з певною вибіркою осіб; аналіз та інтерпретація емпіричного дослідження, виявлення та визначення характеру зв'язку між психологічними особливостями особистості та графологічною характеристикою підпису підлітків.

А також:

- Відібрати у необхідної кількості досліджуваних зразки підпису, які б були придатними до подальшого вивчення шляхом виділення індивідуальних ознак підпису.

Такі зразки повинні відбиратися на стандартних аркушах паперу формату А4 за умови написання кульковою ручкою, сидячи в нормальному положенні за письмовим столом.

- Провести тестування необхідної вибірки досліджуваних на предмет діагностування у них типу темпераменту, акцентуацій характеру та емоційних проявів особистості за визнаними у психологічній науці методиками та методичними підходами;

- Виділити індивідуальні ознаки підпису представників окремих типів темпераменту, акцентуацій характеру та емоційних проявів особистості, які можуть мати діагностичне значення;
- За допомогою методів математичної статистики провести вивчення достовірності отриманих результатів.

Особлива увага при цьому приділялась важливим для психодіагностичного методичного підходу вимогам надійності та валідності вимірів, чіткій регламентації процедури дослідження (67; 141).

Збір матеріалів для нашого дослідження проводився серед учнів восьми-дев'ятих класів «Навчально-виховного об'єднання №136 «класична гімназія ім. Кирила і Мефодія – Початкова школа – дошкільний Навчальний заклад – валеологічний центр» Дніпропетровської міської ради. Дослідження проводилось у денний час, щоб досліджувані були невтомлені та уважні.

Загалом до проведення емпіричних досліджень були долучені 90 осіб віком 13-14 років (з них 34 особи – дівчата, 56 осіб - хлопці), які не мають помітних фізіологічних розладів та психічних патологій.

Для аналізу, статистичної обробки та діагностики було використано 90 зразків підпису та даних тестування особистостей.

Ми відбирали зразки підписів, які були б придатними для подальшого вивчення. Підписи відбиралися на стандартних аркушах паперу формату А4 за умови написання кульковою ручкою, сидячи в нормальному положенні за письмовим столом.

При цьому особи, які стали учасниками дослідження не були поінформовані стосовно того, що їхні підписи будуть використані для дослідження. Таким чином ми переслідували мету уникнення намагань штучно змінити індивідуальні особливості підпису та надати для проведення експерименту більш природній його зразок.

Відомо, що такі фактори як стать, вік та деякі інші відповідним чином впливають на форму психологічних властивостей особистості і,

відповідно, на формування почерку та його зміни в процесі життєдіяльності особистості, що знайшло своє відображення у наукових розробках криміналістів, спрямованих на діагностування саме цих характеристик.

Методи емпіричного дослідження були підібрані у відповідності до поставленого завдання з'ясувати наявність та виявити конкретні зв'язки між індивідуальними графологічними ознаками підпису та психологічними особливостями особистості.

Для вирішення поставлених завдань, досягнення мети, перевірки гіпотези використані загальнонаукові методи теоретичного рівня (аналіз, синтез, порівняння, систематизація,) узагальнення науково-теоретичних та експериментальних даних (142; 213; 216), методи емпіричного дослідження:

- Порівняльний аналіз різноманітних підходів до використання індивідуальних ознак почерку в діагностиці темпераменту, акцентуацій характеру та емоційних станів особистості;
- Узагальнення теоретичних та практичних даних з проблеми, що вивчається;
- Аналіз літератури щодо методів дослідження індивідуальних ознак почерку, зокрема підпису, та темпераменту, акцентуацій характеру та емоційних станів особистості.

Вирішення кожної із зазначених задач було пов'язано із пошуком відповідного шляху та методик рівень достовірності та валідності яких гарантував би адекватність оцінки відповідних психологічних якостей учасників дослідження, що викликало необхідність застосувати в ході дослідження метод тестування.

Перевірка основної гіпотези проводилась наступним чином.

На першому етапі відбиралися зразки підписів, які були б придатними для подальшого вивчення.

Підписи відбиралися на стандартних аркушах паперу формату А4 за умови написання кульковою ручкою на горизонтальній поверхні, сидячи в нормальному положенні за письмовим столом.

При цьому особи, які стали учасниками дослідження не були поінформовані стосовно того, що їхні підписи будуть використані для дослідження. Таким чином ми переслідували мету уникнення намагань штучно змінити індивідуальні особливості підпису та надати для проведення експерименту більш природній його зразок.

Одночасно було діагностовано темперамент, акцентуації характеру та деякі емоційні стани учасників вибірки за допомогою визнаних сучасною психологічною наукою методик.

Для визначення темпераменту, акцентуацій характеру та деяких емоційних станів учасникам вибірки були запропоновані наступні психодіагностичні методики:

- для визначення гендерної належності досліджуваних - опитувальник Л. Н. Ожигової «Я – жінка (чоловік)», що базується на методиці незакінченості речення;
- для визначення темпераменту та спрямованості особистості - методика Р. Айзенка «Коло»;
- для визначення акцентуацій характеру підлітків - Патохарактерологічний Діагностичний Опитувальник (ПДО) Личко;
- для вимірювання рівня особистісної та ситуативної тривожності - методика Спілбергера-Ханіна;
- тест А. Ассінгера - для визначення рівня агресивності досліджуваних підлітків;
- шкала Цунга для самооцінки депресії була використана для визначення рівня депресивного стану серед досліджуваних;
- для вимірювання мотивації досягнення досліджуваних був використаний тест-опитувальник А. Меграбіана (ТМД).

На цьому ж етапі проводилось визначення, вивчення та аналіз існуючих зв'язків між психологічними особливостями особистості та графологічною характеристикою підпису.

Виявлення зв'язків проходило шляхом виявлення із загальної маси зразків підписів представників окремих типів темпераменту, акцентуацій характеру та окремих емоційних станів індивідуальних ознак, які є спільними в усіх або переважній більшості підписів представників конкретного типу темпераменту, акцентуації характеру та окремих емоційних станів. До уваги брались такі ознаки, які є спільними для всіх зразків підписів представників конкретного типу темпераменту, акцентуації характеру та окремих емоційних станів у 70-95 % випадків. В окремих випадках розглядались індивідуальні ознаки, які зустрічались у 50 % і більше зразків підписів.

При цьому використовувалась криміналістична термінологія та розроблений цією науковою галуззю підхід до виділення індивідуальних ознак підпису.

Здійснене дало змогу зібрати значний фактичний матеріал для подальших теоретичних і практичних висновків щодо залежності між психологічними особливостями особистості та індивідуальними графологічними ознаками їх підпису.

2.2 Визначення методичного та методологічного інструментарію емпіричного дослідження

Наш почерк — це не просто набір літер. Це жива, чітко структурована система, яка дозволяє не лише зафіксувати і передати інформацію, її зміст, а й розповісти багато цікавого про виконавця рукопису. Написання літер, їх з'єднання, нахил, натиск, розташування слів у рядках і самі рядки – все має значення, все важливе.

Графологія — цікава галузь наукових знань, яка так обросла усілякими вигадками, домислами, легендами, що так і не спромоглась отримати визнання серед науковців.

Тлумачний словник Української мови говорить, що графологія – вивчення почерку з метою визначення характеру, здібностей і нахилів

людини, а також теорія, згідно з якою з почерку людини можна судити про її характер [101, с.].

Методи емпіричного дослідження були підібрані у відповідності до поставленого завдання: з'ясувати наявність та виявити конкретні зв'язки між індивідуальними графологічними ознаками підпису та психологічними особливостями особистості.

При подальшому дослідженні характеру зв'язку між психологічними особливостями особистості та графологічною характеристикою підпису ми використовували криміналістичну методику судової експертизи та розроблений цією науковою галуззю підхід до виділення індивідуальних ознак підпису. До даного етапу нашого дослідження були залучені троє експертів-криміналістів, що мають відповідну фахову підготовку та значний досвід роботи (більше 10 років) з почеркознавчими експертизами. Ми розглянули всі зразки підписів з використанням метода експертних оцінок почерка та виділили дві групи: 1) без особливостей та 2) з особливостями. Також спільно з експертною групою почеркознавців нами було виділено та впорядковано до зведеної таблиці (Табл. 2.2.1) значущі для нашого дослідження особливості виконання підпису. Ми досліджували заздалегідь відібрати у необхідної кількості досліджуваних зразки підписів, які були б придатні до подальшого вивчення шляхом виділення індивідуальних ознак почерку. Такі зразки повинні відбиратися на стандартних аркушах паперу формату А4 за умови написання кульковою ручкою, сидячи в нормальному положенні за письмовим столом, у нашому випадку на бланках тестів, та поставлені по відношенню до горизонтальної лінії – _____, це потрібно, наприклад, при аналізі за допомогою фактора № 1. Необхідно мати в себе на окремому аркуші весь перелік наведених нижче факторів.

Зведена таблиця графологічних особливостей виконання підпису.

Табл. 2.2.1

Графологічна ознака в підписі	Наявність ознаки
Напрямок: вгору вниз рівний хвилястий	
Довжина: довгий середній короткий	
Початок та кінець: різкий плавний подовжений	
Розмір букв: крупні середні дрібні	
Закругленість і гострота букв	
Зв'язність письма: зв'язне незв'язне	
Впевненість у написанні букв	
За силою натиску: інтенсивний середній слабкий нерівномірний	
Підкреслювання \ Закреслювання	
Наявність вертикальних штрихів	
Наявність петель	
Наявність крапок	
Ясність, гармонійність	

Простота виконання	
Іноземні букви	
Швидкість: висока	
низька	
Нахил букв: вліво	
вертикальний	
вправо	
«Повернення»	
Аномальні елементи	
Геометрична витриманість	
Амплітуда рухів:	
Симетрія	
Наявність цифр	

Таким чином, з метою встановлення зв'язків між графологічною характеристикою підпису та психологічними особливостями особистості підлітків нами була відібрана необхідна для подальшого вивчення кількість зразків підписів респондентів. Для діагностування психологічних особливостей особистості проведено необхідне тестування.

Опитувальник Л. Н. Ожигової «Я – жінка (чоловік)»

Розвиток психічних якостей, способів поведінки не має жорстких біологічних приписів. Це повною мірою стосується і статевої диференціації. Усвідомлення своєї статевої належності та становлення гендерної ідентичності людини - один з напрямків його соціалізації. Гендерна соціалізація - це процес засвоєння людиною норм і зразків поведінки, дозволеного в даному суспільстві для чоловіка та жінки [9, с. 220].

Гендерна роль – один із механізмів гендерної соціалізації особистості [11, с. 14]. Під гендерною роллю розуміють систему соціальних стандартів, приписів, стереотипів, яким людина повинна відповідати, щоб її визнавали як

хлопчика (чоловіка) або дівчинку (жінку) [9, с. 223]. У свою чергу, гендерні ролі завжди пов'язані із визначеними гендерними стереотипами. Гендерні стереотипи – це стандартизовані уявлення про моделі поведінки і риси характеру, що відповідають поняттям «чоловіче/маскулінне» і «жіноче/фемінне». Маскулінність і фемінність – це нормативні уявлення про соматичні, психічні та поведінкові якості, що характерні для чоловіків і жінок. Індивіди усвідомлюють і набувають стереотипи в ході соціалізації в тій групі, до якої вони належать (в сім'ї, в школі, в групі приятелів, ЗМІ та інш.) [5, с. 257–262].

Гендерну ідентичність найчастіше розуміють як усвідомлення і переживання індивідом належності до визначеної статі, як правило, чоловічої чи жіночої [10, 11]. На думку Л. Н. Ожигової, поняття гендерної ідентичності також означає, що особа усвідомлює зв'язок з культурними визначеннями мужності та жіночності [2, с. 102].

Підлітковий вік є одним із складних періодів психічного розвитку особистості, характер протікання якого багато в чому залежить від соціального контекста розвитку підлітка, що характеризується рядом суперечливих лише йому притаманних рис. Гендерна ідентифікація підлітка – це складний процес ідентифікації себе із визначеною групою людей, що об'єднані за принципом гендерної спільності, це особливий механізм розпізнавання представників різних гендерних груп, в результаті якого відбувається формування власної гендерної ідентичності, що зумовлена співвідношенням наявності маскулінності-фемінності.

Гендерна ідентичність – це особливий вид соціальної ідентичності, що проявляється як суб'єктивний досвід психологічної інтеріоризації чоловічих або жіночих рис, який існує в самосвідомості людини поряд з іншими ідентифікаціями, вона є більш інтегрованим поняттям, ніж роліова ідентичність, оскільки гендер включає в себе не лише роліовий аспект, але й образ людини в цілому. У науковій літературі виділяють три рівня взаємопов'язаних явищ, що пояснюють появу і трансформацію ідентичності

жінок і чоловіків: біологічний, психологічний і соціальний. Жіноча (чоловіча) ідентичність – це категоризація себе як представника жіночої (чоловічої) соціальної групи на основі відтворення гендерно обумовлених ролей, диспозицій, самопрезентацій, які характерні для кожної із статей [8, с. 148].

На перетині індивідуальних і стереотипних уявлень особистості про власну біологічну належність, її соціальну та психологічну інтерпретацію і виникають внутрішні протиріччя, які можуть ускладнювати або, навпаки, сприяти реалізації особистості. Долаючи або стверджуючи себе в традиційній (стереотипній) або нонконформістській (нестереотипній, індивідуальній) поведінці, особистість прагне так організувати діяльність і буття, щоб затвердити свою ідентичність і досягнути аутентичності.

Саме на цих принципах створений опитувальник Л. Н. Ожигової «Я – жінка (чоловік)», що базується на методиці незакінченості речення.

Методика дозволяє виявити особливості гендерної ідентичності та ступінь усвідомлюваності особистістю власних гендерних стереотипів.

Графологія не встановлює стать виконавця рукопису, вона встановлює лише психотип: чоловічий чи жіночий.

Методика Р. Айзенка «Коло»

Темперамент - головна властивість особистості. Його вважають найбільш стійкою характеристикою особистості людини, яка майже не змінюється впродовж життя і виявляється у всіх сферах життєдіяльності.

Темперамент - це стійка властивість особистості, що виражає індивідуально-своєрідну динаміку психіки і поведінки, котра однаково виявляється в різноманітній діяльності незалежно від її змісту, мети і мотивів.

У людини виявляють такі типи темпераменту: холеричний, сангвінічний, флегматичний і меланхолічний. Усі типи темпераменту можна охарактеризувати за переліченими нижче основними властивостями:

- лабільність - відображає швидкість виникнення та перебігу збудження і гальмування;
- сензитивність - це сила впливу, яка потрібна, щоб зумовити в людини реакцію;
- реактивність - сила емоційної реакції на зовнішні та внутрішні подразники;
- активність - тобто те, наскільки людина виявляє енергійність у житті й діяльності;
- темп реакцій - швидкість перебігу психічних процесів і реакцій;
- пластичність - гнучкість, ступінь здатності пристосування до нових умов;
- ригідність - інертність, негнучкість, нечутливість до зміни умов;
- екстраверсія - спрямованість особистості на навколишніх людей, предмети, події;
- інтроверсія - фіксація особистості на собі, на своїх переживаннях та думках, схильність до самоаналізу, замкненість;
- емоційна збудливість - сила впливу, потрібна для того, щоб спричинити емоційну реакцію.

Для визначення темпераменту досліджуваних вибірки нами була використана методика «Коло» Айзенка. Даний тест побудований на осях. Перший визначальний критерій є біполярним і повністю залежить від психологічних складових людини. Крайні точки осей показують спрямованість індивіда на навколишній світ, що є ознакою екстраверсії, або на внутрішні переживання, що характерно для інтровертів. Вважається, що товариськість, відвертість, теплота і легкість – головні риси екстравертів. Інтровертам же властива закритість, відчуженість, концентрація на своїх справах, спокій. Фактор номер два – невротизм, він же нейротизм, показує людину з точки зору його емоційної стійкості, тривожності, власної самооцінки. Дана шкала має два кінця, один з яких означає зрілу та морально стійку людину, в той час, як другий, навпаки, крайню ступінь невротизму, моральну нестійкість, невміння адаптуватися. Абсолютна більшість людей займає серединне положення.

Вивчаючи матеріали по фізіологічній діяльності нервової системи, Р. Айзенк вбачає природу екстраверсії або інтроверсії у вроджених особливостях функціонування ЦНС, які і контролюють процеси збудження і спокою. «Коло» Айзенка з його шкалами дозволяє визначити темперамент особистості. Кожній характеристиці типу темпераменту надається 10 %. Найбільше число відсотків вказує на домінуючий тип темпераменту. Результати визначаються згідно системі координат. Інтерпретація отриманих висновків здійснюється, аналізуючи психологічні складові особистості, які знаходять своє відображення в тому чи іншому квадранті системи координат. Враховуються виражені індивідуальні психологічні характеристики особистості і правдивість отриманих результатів.

Особливості типу темпераменту в кожній особистості виявляються по-різному. Вони змінюються з віком, перебуваючи у прямій залежності від дозрівання та розвитку організму людини, її психіки. Так як темперамент є вродженим і має як психологічні, так і фізичні прояви, то він безпосередньо впливає і на формування індивідуальних особливостей почерку в цілому, і на формування індивідуальних особливостей підпису зокрема.

Патохарактерологічний діагностичний опитувальник (ПДО)

Личко

Патохарактерологічний Діагностичний Опитувальник (ПДО) Личко для підлітків розроблений у 1977 році у відділенні підліткової психіатрії Психоневрологічного Інституту ім. В. М. Бехтерева. Призначений для визначення у віці 14-18 років типів акцентуацій характеру і типів психопатій, а також сполучених з ними деяких особистісних особливостей (психологічної схильності до алкоголізації, делінквентності та ін.) Рекомендується для використання психіатрам, психологам та педагогам, які отримали підготовку з психології.

Опитувальник складається з 25 наборів фраз – тверджень, які відображають ставлення до ряду життєвих проблем ("самопочуття",

"настрій", "ставлення до себе" тощо). В кожному наборі 10-19 тверджень. Дослідження потрібно проводити у два етапи.

У типології характеру, запропонованої А. Є. Личко, представлені 11 типів акцентуйованих рис підлітків.

Гіпертимний тип (Г). Такі підлітки відрізняються завжди хорошим, навіть злегка підвищеним настроєм, високим життєвим тонусом, бурхливою енергією, нестримною активністю, постійним прагненням до лідерства, притому неформальному. Гарне почуття нового поєднується з нестійкістю інтересів, а велика товариськість з нерозбірливістю у виборі знайомств, в силу чого можуть непомітно для себе опинитися в поганій компанії, почати, спробувати дію наркотиків та інших токсичних засобів (але пристрасті до них в підлітковому віці зазвичай не виникає). Правопорушення притаманні групі. Легко освоюються в незнайомій і швидко мінливій обстановці, але переоцінюють свої можливості і будують надмірно оптимістичні плани на майбутнє («хороші тактики і погані стратегії»). Нерозбірливі у виборі приятелів і напарників, чому нерідко бувають зражені ними. Погано переносять самотність, розмірений режим, суворо регламентовану дисципліну, одноманітну обстановку, монотонну і вимагаючу дріб'язкову акуратність праці, вимушене неробство. Прагнення оточуючих придушити їх активність і лідерські тенденції нерідко веде до бурхливих, але коротких спалахів роздратування. Не злопам'ятні. Легко миряться з тими, з ким посварилися. Говірки, говорять швидко, з живою мімікою і жестами. Високий біологічний тонус проявляється завжди хорошим апетитом, здоровим, міцним сном - встають бадьорими, відпочившими. Сексуальний потяг рано пробуджується і відрізняється значною силою. Швидко захоплюються і так само швидко холонуть до сексуальних партнерів. Самооцінка нерідко непогана, але часто намагаються показати себе більш конформними, ніж це є насправді. Погано сумісні з підлітками епілептоїдного типу, від представників шизоїдного, сенситивного та психастенічного типів намагаються дистанціюватися. Перші прояви

гіпертимності нерідко бувають з дитинства: невгамовність, гамірні, притаманне прагнення керувати однолітками, надмірна самостійність.

Циклоїдний тип (Ц). Зустрічається тільки у вигляді акцентуацій характеру. При патологічному рівні розвивається одна з форм нервово-психічного розладу - циклотимія. При циклоїдній акцентуації фази гіпертимності і субдепресії виражені різко, зазвичай короткочасні (1-2 тижні) і можуть перемежовуватися тривалими інтермісіями. У субдепресивній фазі падає працездатність, до всього втрачається інтерес, підлітки стають млявими домосідами, уникають компанії. Невдачі й дрібні негаразди важко переживаються. Серйозні нарікання, особливо принижують самолюбство, здатні навести на думки про власну неповноцінність і непотрібність і підштовхнути до суїцидальної поведінки. У субдепресивній фазі також погано переносять ломку стереотипу життя (переїзд, зміна навчального закладу тощо). Падає біологічний тонус, можуть спати більше звичайного, але встають млявими, невідпочившими. Навіть улюблені страви не доставляють колишнього задоволення. Статева зацікавленість зазвичай знижується. У гіпертимній фазі циклоїдні підлітки не відрізняються від гіпертимів. Самооцінка формується поступово, у міру накопичення досвіду «хороших» і «поганих» періодів. У підлітків вона нерідко буває ще неточною, оскільки перші прояви циклоїдного починаються тільки зі статевим дозріванням. Іноді буває виражена сезонність фаз: депресії припадають на зиму або на весну, а гіпертимні періоди - на осінь. В період інтермісій між субдепресивними і гіпертимними фазами ніяких особливостей не виявляють.

Лабільний тип (Л). Головна риса цього типу - крайня мінливість настрою, який змінюється дуже часто і надто різко, від незначних і навіть непомітних для оточуючих приводів. Від настрою в даний конкретний момент залежить і сон, і апетит, і працеспроможність, і товарииськість. Почуття і прихильності щирі й глибокі, особливо до тих осіб, що проявляють любов, увагу і турботу навзаєм. Велика потреба в співпереживанні. Тонко

відчують ставлення до себе оточуючих навіть при поверхневому контакті. Уникають всякого роду ексцесів. До лідерства не прагнуть. Тяжко переносять відкидання з боку значущих для них осіб. Самооцінка відрізняється щирістю та вмінням правильно підмітити риси свого характеру. Надмірна емоційність зазвичай поєднується з вегетативною лабільністю: легко червоніють і бліднуть, змінюється частота пульсу, величина артеріального тиску. Нерідко спостерігається досить виражена інфантильність: мають зовнішність молодше своїх років. Брехати і приховувати свої почуття не вміють: настрій завжди написано на обличчі. Діти майже всі наділені емоційною лабільністю. Тому по даному типу можна судити, якщо ці риси яскраво виражені у підлітків.

Астено-невротичний тип (А). Також зустрічається тільки у вигляді акцентуації характеру. Патологічний рівень проявляється найчастіше за все розвитком невротенії. Головними рисами є підвищена стомлюваність, дратівливість і схильність до іпохондричності. Стомлюваність особливо проявляється при розумових заняттях і в умовах змагань. При втомі афективні спалахи виникають з незначного приводу. Самооцінка зазвичай висловлює іпохондричні установки.

Сенситивний тип (С). У цього типа дві головні риси - велика вразливість і відчуття власної неповноцінності. У собі бачать безліч недоліків, особливо в зовнішності та в області морально-етичних і вольових якостей. Замкненість, боязкість і сором'язливість проявляються серед сторонніх і в незвичній обстановці. З незнайомими бувають важкими навіть поверхневі формальні контакти, але з тим, до кого звикли, мають досить товариські і відверті стосунки. Ні до алкоголізації, ні до делінквентності схильності не виявляють. Непосильною виявляється ситуація, де підліток є об'єктом недоброзичливої уваги оточення, коли на його репутацію падає тінь або він піддається несправедливим обвинуваченням або глузуванням. Самооцінка відрізняється високим рівнем об'єктивності. При цьому типові нерідко буває яскраво виражена реакція гіперкомпенсації - прагнення

досягти успіху саме в тій області, де криється комплекс власної неповноцінності (наприклад, парашутні стрибки, щоб подолати страх висоти; посилені заняття гімнастикою, щоб виправити дефекти фігури; прагнення до громадської роботи, щоб подолати сором'язливість і т.п.). Сенситивні риси починають виявлятися з дитинства боязкістю, сором'язливістю, острахом незнайомих, але критичним є вік 16-18 років - вступ в самостійну соціальну активність після багатьох років навчання у звичному оточенні однолітків. Деякі дійсні фізичні дефекти (наприклад, заїкання) можуть сприяти загостренню сенситивних рис або нашаровувати їх на деякі інші типи акцентуацій (емоційно-лабільну, психастенічну, шизоїдну). Необхідність відповідати не тільки за себе, але і за інших, може, навпаки, згладжувати сенситивні риси.

Психастенічний тип (П). Головними рисами є нерішучість, схильність до розсудливості, тривожна недовірливість у вигляді побоювань за майбутнє - своє і своїх близьких, схильність до самоаналізу і легкість виникнення нав'язливості. Риси характеру зазвичай виявляються в початкових класах школи - при перших вимогах до почуття відповідальності. Відповідати за себе і особливо за інших буває найважчим завданням. Захистом від постійної тривоги з приводу уявних неприємностей і нещасть слугують вигадані предмети і ритуали. Якщо їх не дотримуються, то це вкрай підсилює тривогу за майбутнє, за благополуччя своє і близьких, за успіх справи, якою зайняті. Нерішучість посилюється, коли треба зробити самостійний вибір і коли рішення стосується маловажливих повсякденних проблем. Навпаки ж, питання серйозні, істотно відбиваються на майбутньому, можуть вирішуватися з дивовижною поспішною необачністю. Алкоголізація і делінквентність в підлітковому віці не притаманні. Але при дорослішанні можуть виявити, що алкоголь здатний знімати тривогу, невпевненість і внутрішнє напруження і саме з цієї причини можуть до нього призвичаїтися. У самооцінці схильні знаходити в себе риси різних типів, включаючи абсолютно не властиві. Через надмірний педантизм, дріб'язкову

принциповість, яка доходить до деспотизму, нерідко погано поєднується з представниками майже всіх типів акцентуацій характеру, крім шизоїдів, які зовні можуть ніяк не реагувати на їх поведінку. Вважають, що дріб'язковий педантизм психастеників також служить для них психологічним захистом від побоювань і тривоги за майбутнє.

Шизоїдний тип (Ш). Головними рисами є замкнутість і брак інтуїції в процесі спілкування. Важко встановлювати неформальні, емоційні контакти - ця нездатність нерідко важко переживається. Швидка виснажуваність в контакті спонукає до ще більшого заглиблення в себе. Недолік інтуїції проявляється невмінням зрозуміти чужі переживання, вгадати бажання інших, здогадатися про невисловлене вголос. До цього примикає недолік співпереживання. Внутрішній світ майже завжди закритий для інших і заповнений захопленнями і фантазіями. Останні призначені тільки для втіхи самого себе, служать розраді честолюбства або носять еротичний характер. Захоплення відрізняються силою, постійністю, і нерідко незвичністю, вишуканістю. Багаті еротичні фантазії поєднуються із зовнішньою асексуальністю. Алкоголізація і делінквентна поведінка зустрічаються нечасто. Найважче переносять ситуації, де потрібно швидко встановити неформальні емоційні контакти, а також насильницьке вторгнення сторонніх у внутрішній світ. Самооцінка зазвичай неповна: добре констатують замкненість, труднощі контактів, нерозуміння оточуючих. У самооцінці іноді підкреслюється нонконформізм. Замкненість і стриманість у прояві почуттів іноді допомагають непогано поєднуватися з оточуючими, обмежуючись формальними контактами. Схильні шукати нешаблонні рішення, неприйняття форми поведінки, здатні на несподівані для інших витівки без урахування шкоди, що можуть завдати ними самі собі. Але іноді виявляють незвичайні здібності відстоювати себе і свої інтереси. У близьких можуть викликати невдоволення своєю мовчазністю і стриманістю, але коли справа заходить про хобі можуть бути навіть багатомовні. У своїх симпатіях

часто тяжіють до емоційно-лабільних, можливо, відчуваючи в їхньому характері те, що їм самим бракує.

Епілептоїдний тип (E). Головною його рисою є схильність до станів злобно-тужливого настрою з поступово накіпаючим роздратуванням і пошуком об'єкта, на якому можна було б зірвати зло. З цими станами зазвичай пов'язана афективна вибуховість. Афекти не тільки сильні, але й тривалі. Великою напругою відрізняється інстинктивне життя. Любов майже завжди забарвлена ревнощами. Алкогольні сп'яніння часто протікають важко - з гнівом і агресією. Лідерство проявляється у прагненні панувати над іншими. Непогано адаптуються в умовах суворого дисциплінарного режиму, де намагаються підлеститися до керівництва показною старанністю і заволодіти становищем, що дає владу над іншими підлітками. Інертність, тугорухливість, в'язкість накладають відбиток на всю психіку - від моторики й емоцій до мислення й особистісних цінностей. Говорять повільно, розважливо, ніколи не метушаться. Культивують в собі фізичну силу, надають перевагу силовим видам спорту. Рішення приймають не кваплячись, дуже обачно, через це іноді пропускають момент, коли треба швидко діяти. Але в афекті від повільності не залишається і сліду, легко втрачають контроль над собою, діють імпульсивно, в конфліктній ситуації можуть вибухнути потоком лайки, нанести побої. Владолобство поєднується з прагненням наводити «свої порядки», нетерпимістю до інакомислення. Злопам'ятні щодо завданих їм образ і заподіяного збитку, навіть незначного, дуже мстиві й винахідливі у способах помсти. Дріб'язкова акуратність, скрупульозність, допитливе дотримання всіх правил, педантизмом – все це розглядають як компенсацію власної інертності. Педантична акуратність має прояви в одязі, зачісці, перевазі порядку в усьому. Самооцінка зазвичай однобока: відзначається прихильність до порядку й акуратності, нелюбов до мрій і перевага жити реальним життям; в іншому зазвичай представляють себе більш конформними, ніж є насправді.

Істеричний тип (І). Головними рисами є безмежний егоцентризм, ненаситна жага уваги до своєї персони, захоплення, здивування, шанування, співчуття. Всі інші особливості живляться цим. Брехливість і фантазування повністю служать прикрашенню своєї особи. Зовнішні прояви емоційності на ділі обертаються відсутністю глибоких почуттів при великій виразності, театральності переживань, схильності до малювання і позерства. Нездатність до наполегливої праці поєднується з високими прагненнями стосовно майбутньої професії. Вигадуючи, легко вживаються в роль, майстерною грою вводять в оману довірливих людей. Незадоволений егоцентризм часто підштовхує до лютої опозиційності. Виграють в ситуації плутанини, сум'яття, раптово виниклої невизначеності, коли крикливість може бути прийнята за енергію, театральна войовничість - за рішучість, вміння бути в усіх на виду - за організаторські здібності. Але лідерський час проходить, так як істероїди не стільки лідирують, скільки грають у ватажків, й оточення досить швидко розбирається, що крім позерства і тріскучих фраз вони ні на що не здатні. Серед однолітків претендують на першість або на виняткове становище. Намагаються піднятися серед них вигадками про свої успіхи і пригоди. Товариші скоро розпізнають їх вигадки, їх ненадійність, тому вони часто змінюють компанії. Самооцінка далека від об'єктивності. Зазвичай представляють себе такими, якими в даний момент найлегше справити враження.

Нестійкий тип (Н). Головна риса - небажання трудитися - ні працювати, ні вчитися, постійна сильна тяга до розваг, задоволення, неробства. При суворому й безперервному контролі неохоче підкоряються, але завжди шукають нагоди ухилятися від будь-якої праці. Повна безвольність виявляється, коли справа стосується виконання обов'язків, боргу, досягнення цілей, які ставлять перед ними рідні, старші, суспільство в цілому. З бажанням розважитися пов'язана рання алкоголізація, делінквентність, вживання наркотиків та інших дурманних засобів. Тягнуться до вуличних компаній. Через боягузтво і недостатню ініціативність

опиняються там у підпорядкованій позиції. Контакти завжди поверхневі. Романтична закоханість невластива, сексуальне життя служить лише джерелом насолоди. До свого майбутнього байдужі, планів не будують, живуть сьогоднішнім. Від будь-яких труднощів і неприємностей намагаються втекти і не думати про них. Слабовілля та боягузтво дозволяють утримувати їх в умовах суворого дисциплінарного режиму. Бездоглядність швидко надає згубну дію. Самооцінка зазвичай необ'єктивна - легко приписують собі гіпертимні або конформні риси.

Конформний тип (К). Головна риса - постійна і надмірна конформність до звичного оточення, до свого середовища. Живуть за правилом: думати «як усі», поводитись «як усі», намагатися, щоб все у них було «як у всіх» - від одягу до суджень. Стають в цілому продуктом свого оточення: в добрих умовах старанно вчаться і працюють, в поганому середовищі - з часом міцно засвоюють його звичаї, звички, манеру поведінки. Тому «за компанію» легко спиваються. Конформність поєднується з вражаючою некритичністю: істиною вважають те, що надходить через звичний канал інформації, некритичні до всього, що черпають зі звичного оточення, схильні до упередженого неприйняття всього, що виходить від людей не свого кола. До цього додається консерватизм: нове не люблять тому, що не можуть до нього швидко пристосуватися, важко освоюються в незвичній обстановці. Нелюбов до нового проявляється ворожістю до чужинців, настороженістю до незнайомих. Найбільш успішно працюють, коли не потрібно особистої ініціативи. Погано переносять ломку життєвого стереотипу, позбавлення звичного оточення. Самооцінка може бути непоганою.

Зважаючи на те, що патологічний та акцентуований характер формується під впливом виховання, ми припускаємо наявність його значного впливу на формування індивідуальних особливостей почерку в цілому, і на формування індивідуальних особливостей підпису зокрема.

Методика Ч. Спілбергера та Ю. Ханіна для визначення рівня тривожності

Почуття тривоги є найпоширенішим серед людей. Можна назвати сотні, а то й тисячі причин, які змушують людину нервувати і турбуватися. Відчувати тривогу – це нормально. Як показують дослідження психологів та психотерапевтів, дуже високий рівень тривоги може негативно позначитися на здоров'ї, та фізичному стані людини в цілому. Ми припустили, що саме з цієї причини рівень тривожності особистості може бути тісно пов'язаний і носити сталий або ситуативний характер зв'язку з графологічною характеристикою підпису. В психодіагностиці існує не так вже й мало методів, щоб оцінити ступінь тривожності респондента. Як правило, їх застосовують при роботі з дітьми, зокрема, якщо дитина з неблагополучної сім'ї, а також у клінічній психіатрії та консультативної психології. Незважаючи на велику кількість методів психологічної діагностики, тільки методика Ч. Спілбергера та Ю. Ханіна може одночасно вимірювати тривожність як самопочуття і як характеристику особистості. Методика була розроблена американським клінічним психологом Чарльзом Спилбергером та адаптована під вітчизняні реалії Юрієм Ханіним, через що й отримала свою назву. Вважають, що це одна з кращих діагностик. Виходячи з вище названих аргументів, ми долучили до нашого дослідження *методику Спілбергера-Ханіна (СХ)*, яка заснована на таких поняттях, як «тривога» і «тривожність». Під тривогою прийнято розуміти певний емоційний стан, при якому виникає сильне хвилювання, безпричинне або викликане певними чинниками занепокоєння. Досить часто ці симптоми можуть спостерігатися у людини без будь-якого приводу. Такий стан є природним, тільки якщо не дезорганізує життєдіяльність. Другим поняттям методики Спілбергера-Ханіна вважається тривожність. Її прийнято розглядати як процес переживання тривоги, що має низький поріг прояви реакції. Зважаючи на те, чим було обумовлене виникнення тривожності, розрізняють два її підвиди: ситуативну та особистісну.

Ситуативна тривожність - це зміни емоційного фону через зміну ситуації (сварка з товаришем, весілля, смерть родича тощо). Особистісна тривожність може виникнути, якщо можна так висловитися, на порожньому місці. Це стабільна характеристика особистості. Є люди, які можуть пригнічувати свої емоції, а є і ті, у кого настрій змінюється від найменшого «подиху вітру».

Методика Спілбергера-Ханіна складається з опитувальника, в якому є 40 тверджень. Пункти з 1 по 20 орієнтовані на визначення рівня ситуативної тривожності. Позиції під номерами 21-41 будуть характеризувати особисту тривожність.

Тест А. Ассінгера для визначення рівня агресивності

Описуючи психологічні особливості розвитку особистості в підлітковому віці, психологи роблять акцент на різкому погіршенні поведінки. Це проявляється в негативізмі, упертості, протиставленні себе батькам та вчителям. Усе це вказує на те, що підлітки схильні до прояву агресії. Агресивні підлітки, при всьому розходженні їх особистих характеристик і особливостей поведінки, відрізняються деякими загальними рисами. До таких рис відносяться бідність ціннісних орієнтацій, їхня примітивність, відсутність захоплень, вузькість і нестійкість інтересів. У цих дітей, як правило, низький рівень інтелектуального розвитку, підвищене навіювання, наслідування, недорозвиненість моральних уявлень. Їм притаманна емоційна брутальність, озлобленість, направлена в бік однолітків та в бік дорослих, що їх оточують. У таких підлітків спостерігається крайня самооцінка (або максимально позитивна, або максимально негативна), підвищена тривожність, страх перед широкими соціальними контактами, егоцентризм, невміння знаходити вихід з важких ситуацій, перевага захисних механізмів над іншими механізмами, що регулюють поведінку. Разом з тим серед агресивних підлітків зустрічаються і діти добре інтелектуально і соціально розвинені. У них агресивність виступає засобом підняття

престижу, демонстрації своєї самостійності, дорослості. Протягом усього підліткового періоду спостерігається чітко виражена динаміка агресивності.

У нашій роботі ми припускаємо, що рівень проявів різних форм агресії у осіб підліткового віку має безпосередній вплив на графологічні характеристики почерку в цілому і на графологічні характеристики підпису особистості зокрема.

Саме тому наступною методикою, яку ми використали з метою отримання матеріалів для нашого дослідження характеру зв'язку психологічних особливостей особистості з графологічною характеристикою підпису, є тест Ассінгера, розроблений 1993 року. Флегматична людина рідко є цікавим співрозмовником, але й із занадто агресивною людиною, яка накидається, як тигр із засідки, неприємно спілкуватись. Тест А. Ассінгера дає змогу визначити, чи достатньо людина коректна до оточення і чи легко спілкуватися з нею. Для більшої об'єктивності відповідей можна здійснити взаємо-оцінювання, коли колеги відповідають на запитання один одного. Це допоможе зрозуміти, наскільки правильна їхня самооцінка. Тест складається з 20-ти питань з трьома варіантами відповідей. Після проведення тесту потрібно уважно переглянути підкреслені відповіді та додати номери відповідей.

Результати ми проаналізували наступним чином:

45 і більше балів. Ви занадто агресивні, до того ж нерідко буваєте неврахуванням та жорстоким до інших. Ви сподіваєтесь здобути керівні «верхи», розраховуючи на власні методи, досягти успіху, жертвуючи інтересами оточення, тому Вас не дивує неприязність співробітників, але за найменшої нагоди Ви намагаєтесь їх за це покарати.

36–44 бали. Ви помірно агресивні, але досить успішно крокуєте по життю, оскільки у Вас достатньо здорового честолюбства та самовпевненості.

35 і менше балів. Ви занадто миролюбні, що зумовлено недостатньою впевненістю у власній силі і можливостях. Це зовсім не

означає, що Ви як травинка гнетесь під буд-яким вітерцем. І все ж більше рішучості Вам не завадить!

Якщо за сім і більше питань Ви набрали по три бали і менше ніж за сім питань — по одному балу, то вибухи Вашої агресивності мають швидше руйнівний, аніж конструктивний характер. Ви схильні до непродуманих вчинків і запеклих дискусій. Ставитесь до людей зневажливо і своєю поведінкою провокуєте конфліктні ситуації, яких цілком могли б уникнути.

Якщо за сім і більше питань Ви отримали по одному балу і менше, ніж за сім запитань — по три бали, то Ви занадто скуті. Це не означає, що Вам не притаманні спалахи агресивності, але пригнічуєте їх аж занадто ретельно.

Шкала Цунга для самооцінки депресії

Виникнення депресії в підлітковому віці часто обумовлюється тим, що в цьому віці протікає великий за тривалістю кризовий період «Пубертатна криза». Л.І. Божович вважає, що це пов'язано з більш швидким темпом фізичного та розумового розвитку підлітки, що призводить до утворення потреб, які не можуть бути задоволені в силу недостатньої соціальної зрілості школярів. [8] На даному етапі кардинально змінюється поведінка дітей: багато з них стають грубими, некерованими, все роблять наперекір старшим, не підкоряються їм, ігнорують зауваження (підлітковий негативізм) або, навпаки, можуть замкнутися в собі. У підлітковому віці депресивні розлади частіше проявляються під «масками» порушеного поведінки, соматичного неблагополуччя, зниження інтелектуальної діяльності. Все це призводить до шкільних проблем. Враховуючи, що підлітковий вік характеризується як період підвищеної емоційності, що проявляється в легкій збудливості, мінливості настрою, поєднанні полярних якостей, які виступають поперемінно, а, також, не забуваючи про те, що деякі особливості емоційних реакцій перехідного віку сягають корінням у гормональні та фізіологічні процеси, можна очікувати відображення специфіки соціальної ситуації розвитку й у специфіці емоційного розвитку, у

виникненні підвищеної тривожності, агресивності, депресивності як реакції на неможливість реалізувати себе, своє розуміння стосунків з людьми в динамічній, складною і швидко мінливій ситуації. [13]

Припускаючи, що емоційний стан депресії також може мати значний вплив на характер зв'язку психологічних особливостей особистості з графологічною характеристикою підпису підлітків, ми застосували методику для самооцінки депресії, що була розроблена в Університеті Дюка доктором психіатром Уільямом Цунгом. *Шкала Цунга для самооцінки депресії* (англ. Zung Self-Rating Depression Scale) була опублікована в 1965 р. у Великобританії та в подальшому отримала міжнародне визнання. Вона розроблена на основі діагностичних критеріїв депресії та результатів опитування пацієнтів з цим розладом. Оцінка ступеня тяжкості депресії за шкалою проводиться на основі самооцінки респондента. В тестуванні враховують 20 факторів, які вазначають чотири рівня депресії. В тесті дано десять позитивно сформульованих та десять негативно сформульованих питань, на кожне з яких респондент дає відповідь згідно з частотою виникнення в нього тієї чи іншої ознаки, ранжованої в чотирьох градаціях:

A – ніколи або рідко

B – інколи

C – часто

D – майже завжди або постійно

Повна процедура тестування з обробкою займає 20-30 хвилин.

Досліджувані відмічають відповіді на бланках.

Рівень депресії (УД) розраховується за формулою:

$$УД = \sum_{\text{пр}} + \sum_{\text{обр.}}$$

где $\sum_{\text{пр}}$ – сума закреслених цифр до "прямих" висловлювань № 1, 3, 4, 7, 8, 9, 10, 13, 15, 19;

$\sum_{\text{обр.}}$ – сума цифр, "зворотніх" закресленим, до висловлювань № 2, 5, 6, 11, 12, 14, 16, 17, 18, 20.

В результаті отримуємо РД, що коливається від 20 до 80 балів.

- 1) 25-49 – стан без депресії;
- 2) 50-59 - легка депресія ситуативного або невротичного генезу;
- 3) 60-69 – субдепресивний стан або маскована депресія;
- 4) 70 і вище – важка депресія.

Тест-опитувальник для вимірювання мотивації досягнення
А. Мехрабіана

Розроблений А. Мехрабіаном у 1969 році. Побудований на основі теорії мотивації Дж. Аткинсона та виявляє результативну тенденцію мотивації досягнення як різницю у проявах мотивів прагнення до успіху та уникнення невдачі. Тест-опитувальник для вимірювання мотивації досягнення призначений для діагностики двох узагальнених стійких мотивів особистості мотиву прагнення до успіху і мотиву уникнення невдачі. При цьому оцінюється, який з цих двох мотивів у випробуваного домінує. Мотивація досягнення виражається в потребі долати перешкоди і досягати високих показників у праці, самовдосконалюватися, змагатися з іншими й випереджати їх, реалізовувати свої таланти і тим самим підвищувати самоповагу.

Мотивація досягнення - один з різновидів мотивації діяльності, пов'язана з потребою індивіда домагатися успіху і уникати невдачі. Формування мотивації до успіху чи до уникнення невдачі залежить від умов виховання і середовища, а також:

- 1) особистісних стандартів (оцінок суб'єктивної ймовірності успіху, суб'єктивної труднощі завдання);
- 2) привабливості самооцінки (привабливості для індивіда особистого успіху або невдачі в даній діяльності);
- 3) індивідуальних переваг типу атрибуції (приписування відповідальності за успіх або за невдачу собі або оточуючим обставинам).

Методика застосовується для дослідницьких цілей при діагностиці мотивації досягнення у старших школярів і студентів. Тест являє собою опитувальник, що має дві форми: чоловічу (форма А) і жіночу (форма Б).

Досліджуваним пропонують ряд тверджень, що визначають ставлення людини до деяких життєвих ситуацій. Оцініть ступінь своєї згоди або незгоди з кожним із тверджень. Для кожного твердження поставте відмітку в колонці, що відповідає Вашому вибору:

- + 3 – цілком згоден;
- +2 – згоден;
- + 1 – скоріше згоден, ніж не згоден;
- 0 – нейтральний;
- -1 – скоріше не згоден, ніж згоден;
- -2 – не згоден;
- -3 – цілком не згоден.

За кожну відповідь досліджуваний отримує певну кількість балів. Підрахунок балів відбувається за допомогою ключів простим додаванням. До кожної форми опитувальника додається свій ключ. На основі підрахунку сумарного балу визначають, яка мотиваційна тенденція домінує у випробуваного.

Якщо ця сума виявилася в інтервалі від 165 до 210, то роблять висновок про те, що в мотивації досягнення успіхів у даного випробуваного домінує прагнення до успіху.

Якщо сума балів виявилася в межах від 76 до 164, то роблять висновок про домінування прагнення уникати невдачі.

Якщо сума балів виявилася в межах від 30 до 75, то ніякого певного висновку про домінування один над одним мотивації досягнення успіхів або уникнення невдач зробити не можна.

Здійснене дало змогу зібрати значний фактичний матеріал для подальших теоретичних і практичних висновків щодо характеру зв'язку між графологічною характеристикою підпису та психологічними особливостями особистості, а також можливості використання індивідуальних графологічних ознак підпису з метою діагностики психологічних особливостей особистості.

Висновки до другого розділу

Для реалізації мети, завдань та гіпотез емпіричного дослідження був розроблений план та організація його виконання, визначений полігон, характеристика та кількість досліджуваних осіб.

Методи емпіричного дослідження були підібрані у відповідності до поставленого завдання з'ясувати наявність та виявити конкретні зв'язки між індивідуальними графологічними ознаками підпису та психологічними особливостями особистості. Для вирішення поставлених завдань, досягнення мети, перевірки гіпотези використані загальнонаукові методи теоретичного рівня (аналіз, синтез, порівняння, систематизація), узагальнення науково-теоретичних та даних дослідження, методи емпіричного дослідження, математико-статистичні та логічні.

Методом експертних оцінок були визначені психодіагностичні методики, які включали: для визначення гендерної належності досліджуваних був використаний опитувальник Л. Н. Ожигової «Я – жінка (чоловік)», що базується на методиці незакінченості речення; для визначення темпераменту та спрямованості особистості була використана методика Айзенка «Коло»; для визначення акцентуацій характеру підлітків Патохарактерологічний Діагностичний Опитувальник (ПДО) Личко; для вимірювання рівня особистісної та ситуативної тривожності була використана методика Спілбергера-Ханіна; тест А. Ассінгера був використаний для визначення рівня агресивності досліджуваних підлітків; шкала Цунга для самооцінки депресії була використана для визначення рівня депресивного стану серед досліджуваних; для вимірювання мотивації досягнення досліджуваних був використаний тест-опитувальник А. Меграбіана (ТМД); криміналістична методика дослідження почерку, зокрема підпису.

Апробація даних методик для реалізації магістерської роботи «Дослідження характеру зв'язку психологічних особливостей особистості з графологічною характеристикою підпису» свідчить про їх адекватність темі дослідження, та дозволили досягнути повного виконання роботи, мети та гіпотези поставлених на початку роботи, вирішення її завдань.

Запропонований та опробований комплекс психодіагностичних методик може бути рекомендованим для використання в науковій та практичній діяльності.

Результати проведення даних методик дозволили виявити осіб, що потребують психокорекційної роботи.

РОЗДІЛ 3 РЕЗУЛЬТАТИ ЕМПІРИЧНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ ХАРАКТЕРУ ЗВ'ЯЗКУ ПСИХОЛОГІЧНИХ ОСОБЛИВОСТЕЙ ОСОБИСТОСТІ З ГРАФОЛОГІЧНОЮ ХАРАКТЕРИСТИКОЮ ПІДПISУ

3.1. Результати емпіричного, математико-статистичного та логічного дослідження

Для практичного обґрунтування отриманих теоретичних припущень щодо наявності залежностей між індивідуальними ознаками підпису та особливостями характеру особистості на рівні стійких тенденцій вважалося за потрібне на підставі емпіричного вивчення здійснити виявлення зв'язків між індивідуальними ознаками підпису та особливостями характеру особистості.

Для цього передбачалося вирішити наступні задачі:

1. Провести тестування необхідної вибірки респондентів на предмет діагностування у них певних індивідуальних психологічних особливостей особистості за визначеними психологічній науці методиками та методологічними підходами.
2. Відібрати у необхідної кількості респондентів зразки підпису, які були б придатні до подальшого вивчення шляхом виділення індивідуальних ознак почерку.
3. Виділити індивідуальні ознаки почерку представників певної групи підлітків, які можуть мати певне діагностичне значення.
4. За допомогою методів математичної статистики провести вивчення достовірності отриманих результатів і визначитись у репрезентативності отриманих нами результатів.

Збір матеріалів для нашого дослідження проводився серед учнів восьми-дев'ятих класів «Навчально-виховного об'єднання №61 м.Дніпро

Загалом до проведення емпіричних досліджень були долучені 90 осіб віком 13-14 років (з них 34 особи – дівчата, 56 осіб - хлопці), які не мають помітних фізіологічних розладів та психічних патологій.

Для аналізу, статистичної обробки та діагностики було використано 90 зразків підпису та даних тестування особистостей.

Методи емпіричного дослідження були підібрані у відповідності до поставленого завдання з'ясувати наявність та виявити конкретні зв'язки між індивідуальними графологічними ознаками підпису та психологічними особливостями особистості.

Перевірка основної гіпотези проводилась наступним чином. Нами були відібрані зразки підписів, які були б придатними для подальшого вивчення. Підписи відбиралися на стандартних аркушах паперу формату А4 за умови написання кульковою ручкою, сидячи в нормальному положенні за письмовим столом.

При цьому особи, які стали учасниками дослідження не були поінформовані стосовно того, що їхні підписи будуть використані для дослідження. Таким чином ми переслідували мету уникнення намагань штучно змінити індивідуальні особливості підпису та надати для проведення експерименту більш природній його зразок.

Одночасно було діагностовано психологічні особливості та деякі психоемоційні стани учасників вибірки за допомогою визнаних сучасною психологічною наукою методик.

Застосувавши методику визначення гендерної ідентифікації особистості Л. Н. Ожигової «Я – жінка (чоловік)» до групи підлітків (90 осіб), ми отримали наступні результати.

Серед дівчат (34 особи):

- 4 особи (11.7 % від опитуваних дівчат) набрали від 0 до 9 балів, що свідчить про те, що особистість характеризує себе як невідповідну гендерному стереотипу;

- 19 осіб (55.8 % від опитуваних дівчат) набрали від 10 до 18 балів, що свідчить про те, що особистістю погано усвідомлюються або «витісняються» власні гендерні характеристики;
- 11 осіб (32.3 % від опитуваних дівчат) набрали від 19 до 27 балів, що свідчить про те, що особистість характеризує себе як відповідну гендерному стереотипу.

Серед хлопців (56 осіб):

- 2 особи (3.5 % від опитуваних хлопців) набрали від 0 до 9 балів, що свідчить про те, що особистість характеризує себе як невідповідну гендерному стереотипу;
- 46 осіб (82.1 % від опитуваних хлопців) набрали від 10 до 18 балів, що свідчить про те, що особистістю погано усвідомлюються або «витісняються» власні гендерні характеристики;
- 8 осіб (14.3 % від опитуваних хлопців) набрали від 19 до 27 балів, що свідчить про те, що особистість характеризує себе як відповідну гендерному стереотипу.

Результати дослідження усвідомлення гендерної належності особистості наведені нижче у вигляді діаграм (рис.3.1, рис.3.2).

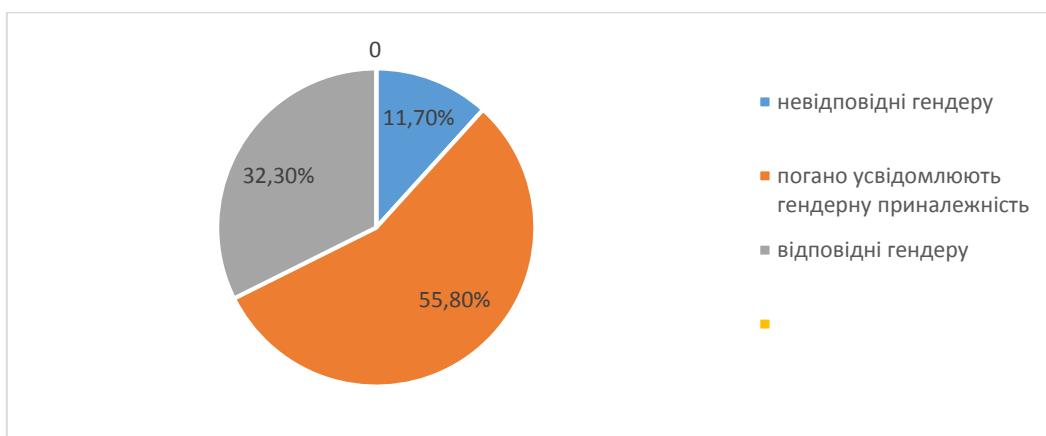

Рис. 3.1 Розподіл досліджуваних дівчат за гендерною належністю (значення наведені у відсотках)

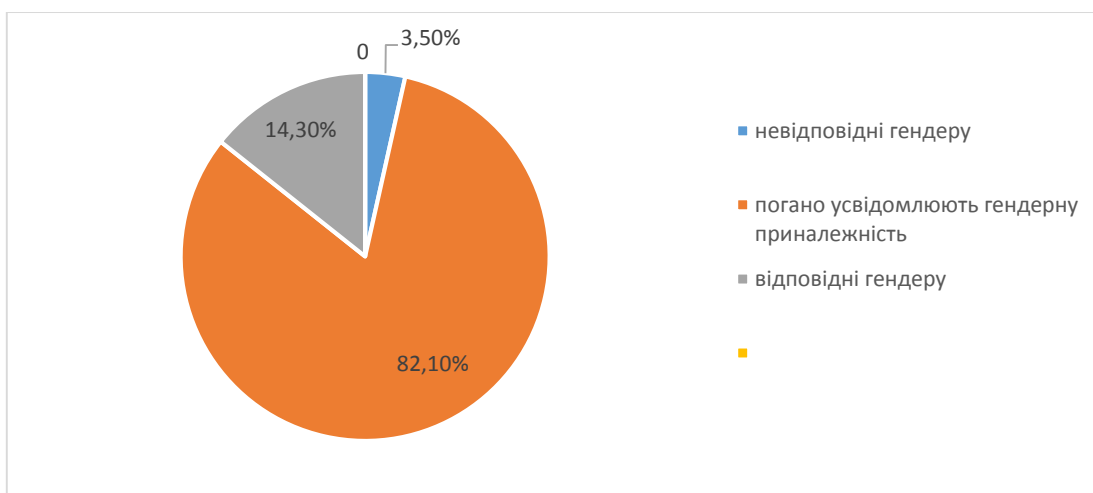

Рис. 3.2 Розподіл досліджуваних хлопців за гендерною належністю (значення наведені у відсотках)

Як приклади індивідуалізованих характеристик можна навести конкретні самоописання, що розкривають особливості та якості особистості (розумниця, хазяйка, вірний друг і т. інш.), а також різноманітні метафоричні визначення (рожева зефірка, зірка і т. інш.). Оцінити ступінь прояву гендерних стереотипів у самооцінці особистості, тобто позначити, скільки є присутніми у відповідях самоописань, подібних або відповідних традиційному гендерному стереотипу. Важливо зазначити, що в списку самоописань зустрічалися і нестереотипні характеристики (дівчина визначає себе через приписувані традиційно чоловікам якості, і навпаки). Під час інтерпретації результатів ми звертали увагу на те, що слід співвіднести кількість стереотипних і нестереотипних самоописань, тобто виділити, яких більше. Стереотипними вважають і деякі соціальні ролі (мати, хазяйка тощо).

Як правило, в самоописаннях знаходять відображення приблизно 14 тем, у яких можуть проявитися гендерні стереотипи. Наведемо список тем.

1. Зовнішність.
2. Здоров'я.
3. Емоційна сфера.
4. Ставлення до себе, самооцінка.

5. Комунікативні здібності.
6. Ділові якості, активність, творчість, цілеспрямованість.
7. Інтереси, захоплення, навички.
8. Ставлення до людей, форми контакту.
9. Ставлення до світу, до життя, принципи.
10. Ставлення до дому, до побуту.
11. Ставлення до порядку.
12. Ставлення світу до особистості.
13. Образні порівняння, метафори.
14. Вік.

Наприклад, тема «Зовнішність» була описана респондентами за допомогою стереотипних характеристик: «струнка», «тонка», «стежу за модою» або «сильний», «високий», «спортивний». Тема «Емоційна сфера» - «чуттєва», «сентиментальна» або «стриманий», «жорсткий».

Слід відмітити, що графологічний аналіз не надає нам можливість стовідсотково визначити стать автора зразку підпису. Ми можемо визначити лише його маскуліність чи феміність, а також гендерну приналежність особистості, тобто її ідентифікацію і усвідомлення себе чоловіком або жінкою.

Зведені результати дослідження усвідомлення гендерної належності особистості наведені нижче в таблиці (Табл. 3.1.).

Табл. 3.1

Характеристика особистості	дівчата	хлопці
Невідповідні гендеру	11,7%	3,5%
Погано усвідомлюють гендерну приналежність	55,8%	82,1%

Відповідні гендеру	32,3%	14,3%
--------------------	-------	-------

Таким чином у 11,7% дівчат та у 3,5% хлопців встановлені невідповідності гендеру, що потребує психологічної оцінки та корекційної роботи.

Результати дослідження та визначення типу темпераменту особистості за методикою Айзенка «Коло». Застосувавши дану методику, серед досліджуваних виділені наступні групи.

Холерик (14 осіб, що становить 15,5 % від кількості опитуваних) - сильний, неврівноважений, рухливий тип. Людина із сильною, неврівноваженою, рухливою нервовою системою, яка відзначається перевагою збудження над гальмуванням. Холеричний темперамент вирізняється циклічністю та імпульсивністю у діяльності й поведінці. Для особистості з таким типом темпераменту характерна підвищена збудливість та емоційна реактивність. Характерні ознаки зовнішнього вияву холеричного темпераменту: квапливий, збуджений темп рухів, прямолінійні рухи починаються з ривка, незграбність рухів, дуже рухлива міміка, гучний голос, швидка мова (її швидкість може коливатися), рукостискання рвучке.

Сангвінік (49 осіб, що становить 54,5 % від кількості опитуваних) - сильний, урівноважений, рухливий тип. Людина із сильною, врівноваженою, рухливою нервовою системою, для якої властива висока швидкість реакцій. Для цього типу темпераменту характерна висока лабільність. Сангвініки можуть легко збуджуватися, а також легко гальмувати свої бажання. Для сангвініка характерні висока психічна активність, енергійність, працездатність, жвавість рухів, розмаїтість міміки, швидкий темп мови. Характерні ознаки зовнішнього вияву сангвінічного темпераменту: широкі рухи, широкі кроки, хода швидка, ритмічна, схильність до малої дистанції

при спілкуванні, твердий погляд, досить сильне рукостискання, рухлива і багата міміка, пожвавлено-швидка манера мовлення.

Флегматик (22 особи, що становить 24,5 % від кількості опитуваних) - сильний, урівноважений, інертний тип. Спокійний, завжди врівноважений, наполегливий і завзятий трудівник життя (І.П. Павлов). Умовні рефлекси у флегматиків утворюються повільніше, але виявляються досить стійкими. Флегматики вміють контролювати, затримувати та регулювати безумовні рефлекси та емоції. Тому в своїй поведінці, рухах, розмові вони повільні та спокійні. Міміка дуже бідна, голос тихий і невиразний. Для них характерна зосередженість, витривалість, серед інших вирізняються стійкістю уваги, здатністю старанно й наполегливо працювати. Для флегматика характерний низький рівень психічної активності, повільність, важке переключення з одного виду діяльності на інший і пристосовування до нових умов. У нього переважає спокійний, рівний настрій. Почуття і настрої звичайно вирізняються сталістю. За несприятливих умов (відсутність інтересу, втома) можуть розвинути млявість, бідність емоцій, схильність до виконання одноманітних звичних дій.

Меланхолік (5 осіб, що становить 5,5 % від кількості опитуваних) - слабкий тип. Це людина зі слабкою, неврівноваженою, малорухливою нервовою системою, яка володіє підвищеною чутливістю навіть до слабких подразників. За спрямованістю меланхолік - інтроверт, тому він важко переживає зміну життєвого оточення, потрапляючи в нові умови життя, дуже розгублюється. Меланхолік - дуже вразлива людина, схильна до астеничних емоцій. Почуття його вирізняються повільністю перебігу, стійкістю та слабкою експресивністю. Характерні ознаки зовнішнього вияву меланхолійного темпераменту: повільний, млявий темп рухів, малорухома й водночас напружена міміка, повільна манера мовлення, голос неголосний, погляд часто збоку або повз співрозмовника, під час рукостискання рука млява, можливі "опущені" кутики рота, стиснутий рот, нерівномірність у

ритмі мови. Перестає бути активним у разі окрику, різкого зауваження, залучення до нього уваги. Під час групового активного обговорення питання не завжди може виявити ініціативу, особливо при оцінних судженнях, губиться у великій аудиторії, уникає "контакту очей".

Екстраверсія - інтроверсія - особливості людини, що виражаються у переважній спрямованості активності особистості або назовні (на світ зовнішніх об'єктів: оточуючих людей, подій, предметів), або усередину (на явища власного суб'єктивного світу, на свої переживання та думки).

- екстраверсія - спрямованість особистості на навколишніх людей, предмети, події;
- інтроверсія - фіксація особистості на собі, на своїх переживаннях та думках, схильність до самоаналізу, замкненість;
- амбіверсія

Результати досліджень з визначення темпераменту особистості наведені нижче у вигляді діаграми (рис. 3.3).

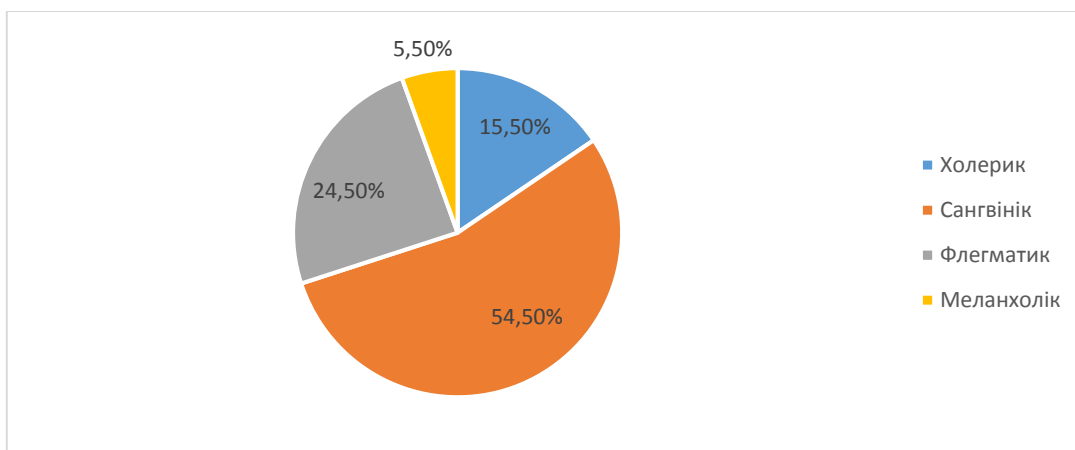

Рис. 3.3 Розподіл досліджуваних за темпераментом (значення наведені у відсотках)

Зведені результати дослідження з визначення темпераменту особистості наведені нижче в таблиці (Табл. 3.2.).

Табл. 3.2.

Результати дослідження з визначення темпераменту особистості

Тип темпераменту	Значення у відсотках
Холерик	15,5%
Сангвінік	54,5%
Флегматик	24,5%
Меланхолік	5,5%

Особливості типу темпераменту в кожній особистості проявляються по-різному. Вони змінюються з віком, перебуваючи у прямій залежності від дозрівання та розвитку організму людини, її психіки. Так як темперамент є вродженим і має як психологічні, так і фізичні прояви, то він безпосередньо впливає і на формування індивідуальних особливостей почерку в цілому, і на формування індивідуальних особливостей підпису зокрема.

Застосувавши методику визначення акцентуацій характеру особистості (ПДО) Личко до групи підлітків, ми отримали наступні дані.

В результаті тестування було визначено, що із 65 досліджуваних у 41 виявлена акцентуація, що становить 63% від усієї вибірки. Серед акцентуованих були представники сенситивного типу - 9 осіб (13,8%), лабільного типу - 15 осіб (23%), істероїдного типу – 10 осіб (15,4%), гіпертимного типу – 3 особи (4,6%), епілептоїдного - 1 особа (1,55%), циклоїдного – 1 особа (1,55%), шизоїдного типу - 1 особа (1,55%), нестійкого типу - 1 особа (1,55%).

Гіпертимний тип (Г) визначений у 4,6% досліджуваних. Такі підлітки відрізняються завжди хорошим, навіть злегка підвищеним настроєм, високим життєвим тонусом, бурхливою енергією, нестримною активністю,

постійним прагненням до лідерства, притому неформальному. Гарне почуття нового поєднується з нестійкістю інтересів, а велика товариськість з нерозбірливістю у виборі знайомств, в силу чого можуть непомітно для себе опинитися в поганій компанії, почати, спробувати дію наркотиків та інших токсичних засобів (але пристрасті до них в підлітковому віці зазвичай не виникає). Правопорушення притаманні групові. Легко освоюються в незнайомій і швидко мінливій обстановці, але переоцінюють свої можливості і будують надмірно оптимістичні плани на майбутнє («хороші тактики і погані стратегії»). Нерозбірливі у виборі приятелів і напарників, чому нерідко бувають зражені ними. Погано переносять самотність, розмірений режим, суворо регламентовану дисципліну, одноманітну обстановку, монотонну і вимагаючу дріб'язкову акуратність праці, вимушене неробство. Прагнення оточуючих придушити їх активність і лідерські тенденції нерідко веде до бурхливих, але коротких спалахів роздратування. Не злопам'ятні. Легко миряться з тими, з ким посварилися. Говірки, говорять швидко, з живою мімікою і жестами. Високий біологічний тонус проявляється завжди хорошим апетитом, здоровим, міцним сном - встають бадьорими, відпочившими. Сексуальний потяг рано пробуджується і відрізняється значною силою. Швидко захоплюються і так само швидко холонуть до сексуальних партнерів. Самооцінка нерідко непогана, але часто намагаються показати себе більш конформними, ніж це є насправді. Погано сумісні з підлітками епілептоїдного типу, від представників шизоїдного, сенситивного та психастенічного типів намагаються дистанціюватися. Перші прояви гіпертимності нерідко бувають з дитинства: невгамовність, гамірні, притаманне прагнення керувати однолітками, надмірна самостійність.

Циклоїдний тип (Ц) визначений у 1,55% досліджуваних. Зустрічається тільки у вигляді акцентуацій характеру. При патологічному рівні розвивається одна з форм нервово-психічного розладу - циклотимія. При циклоїдній акцентуації фази гіпертимності і субдепресії виражені різко,

зазвичай короткочасні (1-2 тижні) і можуть перемежовуватися тривалими інтермісіями. У субдепресивній фазі падає працездатність, до всього втрачається інтерес, підлітки стають млявими домосідами, уникають компанії. Невдачі й дрібні негаразди важко переживаються. Серйозні нарікання, особливо принижують самолюбство, здатні навести на думки про власну неповноцінність і непотрібність і підштовхнути до суїцидальної поведінки. У субдепресивній фазі також погано переносять ломку стереотипу життя (переїзд, зміна навчального закладу тощо). Падає біологічний тонус, можуть спати більше звичайного, але встають млявими, невідпочившими. Навіть улюблені страви не доставляють колишнього задоволення. Статева зацікавленість зазвичай знижується. У гіпертимній фазі циклоїдні підлітки не відрізняються від гіпертимів. Самооцінка формується поступово, у міру накопичення досвіду «хороших» і «поганих» періодів. У підлітків вона нерідко буває ще неточною, оскільки перші прояви циклоїдного починаються тільки зі статевим дозріванням. Іноді буває виражена сезонність фаз: депресії припадають на зиму або на весну, а гіпертимні періоди - на осінь. В період інтермісій між субдепресивними і гіпертимними фазами ніяких особливостей не виявляють.

Лабільний тип (Л) визначений у 23% досліджуваних. Головна риса цього типу - крайня мінливість настрою, який змінюється дуже часто і надто різко, від незначних і навіть непомітних для оточуючих приводів. Від настрою в даний конкретний момент залежить і сон, і апетит, і працеспроможність, і товариськість. Почуття і прихильності щирі й глибокі, особливо до тих осіб, що проявляють любов, увагу і турботу навзаєм. Велика потреба в співпереживанні. Тонко відчують ставлення до себе оточуючих навіть при поверхневому контакті. Уникають всякого роду ексцесів. До лідерства не прагнуть. Тяжко переносять відкидання з боку значущих для них осіб. Самооцінка відрізняється щирістю та вмінням правильно підмітити риси свого характеру. Надмірна емоційність зазвичай поєднується з

вегетативною лабільністю: легко червоніють і бліднуть, змінюється частота пульсу, величина артеріального тиску. Нерідко спостерігається досить виражена інфантильність: мають зовнішність молодше своїх років. Брехати і приховувати свої почуття не вміють: настрої завжди написано на обличчі. Діти майже всі наділені емоційною лабільністю. Тому по даному типу можна судити, якщо ці риси яскраво виражені у підлітків.

Сенситивний тип (С) визначений у 13,8% досліджуваних. У цього типу дві головні риси - велика вразливість і відчуття власної неповноцінності. У собі бачать безліч недоліків, особливо в зовнішності та в області морально-етичних і волевих якостей. Замкненість, боязкість і сором'язливість проявляються серед сторонніх і в незвичній обстановці. З незнайомими бувають важкими навіть поверхневі формальні контакти, але з тим, до кого звикли, мають досить товариські і відверті стосунки. Ні до алкоголізації, ні до делінквентності схильності не виявляють. Непосильною виявляється ситуація, де підліток є об'єктом недоброзичливої уваги оточення, коли на його репутацію падає тінь або він піддається несправедливим обвинуваченням або глузуванням. Самооцінка відрізняється високим рівнем об'єктивності. При цьому типові нерідко буває яскраво виражена реакція гіперкомпенсації - прагнення досягти успіху саме в тій області, де криється комплекс власної неповноцінності (наприклад, парашутні стрибки, щоб подолати страх висоти; посилені заняття гімнастикою, щоб виправити дефекти фігури; прагнення до громадської роботи, щоб подолати сором'язливість і т.п.). Сенситивні риси починають виявлятися з дитинства боязкістю, сором'язливістю, острахом незнайомих, але критичним є вік 16-18 років - вступ в самостійну соціальну активність після багатьох років навчання у звичному оточенні однолітків. Деякі дійсні фізичні дефекти (наприклад, заїкання) можуть сприяти загостренню сенситивних рис або нашаровувати їх на деякі інші типи акцентуацій (емоційно-лабільну,

психастенічну, шизоїдну). Необхідність відповідати не тільки за себе, але і за інших, може, навпаки, згладжувати сенситивні риси.

Шизоїдний тип (Ш) визначений у 1,55% досліджуваних. Головними рисами є замкнутість і брак інтуїції в процесі спілкування. Важко встановлювати неформальні, емоційні контакти - ця нездатність нерідко важко переживається. Швидка виснажуваність в контакті спонукає до ще більшого заглиблення в себе. Недолік інтуїції проявляється невмінням зрозуміти чужі переживання, вгадати бажання інших, здогадатися про невисловлене вголос. До цього примикає недолік співпереживання. Внутрішній світ майже завжди закритий для інших і заповнений захопленнями і фантазіями. Останні призначені тільки для втіхи самого себе, служать розраді честолюбства або носять еротичний характер. Захоплення відрізняються силою, постійністю, і нерідко незвичністю, вишуканістю. Багаті еротичні фантазії поєднуються із зовнішньою асексуальністю. Алкоголізація і делінквентна поведінка зустрічаються нечасто. Найважче переносять ситуації, де потрібно швидко встановити неформальні емоційні контакти, а також насильницьке вторгнення сторонніх у внутрішній світ. Самооцінка зазвичай неповна: добре констатують замкненість, труднощі контактів, нерозуміння оточуючих. У самооцінці іноді підкреслюється нонконформізм. Замкненість і стриманість у прояві почуттів іноді допомагають непогано поєднуватися з оточуючими, обмежуючись формальними контактами. Схильні шукати нешаблонні рішення, неприйняття форми поведінки, здатні на несподівані для інших витівки без урахування шкоди, що можуть завдати ними самі собі. Але іноді виявляють незвичайні здібності відстоювати себе і свої інтереси. У близьких можуть викликати невдоволення своєю мовчазністю і стриманістю, але коли справа заходить про хобі можуть бути навіть багатомовні. У своїх симпатіях часто тяжіють до емоційно-лабільних, можливо, відчуваючи в їхньому характері те, що їм самим бракує.

Епілептоїдний тип (Е) визначений у 1,55% досліджуваних. Головною його рисою є схильність до станів злобно-тужливого настрою з поступово накіпаючим роздратуванням і пошуком об'єкта, на якому можна було б зірвати зло. З цими станами зазвичай пов'язана афективна вибуховість. Афекти не тільки сильні, але й тривалі. Великою напругою відрізняється інстинктивне життя. Любов майже завжди забарвлена ревностями. Алкогольні сп'яніння часто протікають важко - з гнівом і агресією. Лідерство проявляється у прагненні панувати над іншими. Непогано адаптуються в умовах суворого дисциплінарного режиму, де намагаються підлеститися до керівництва показною старанністю і заволодіти становищем, що дає владу над іншими підлітками. Інертність, тугорухливість, в'язкість накладають відбиток на всю психіку - від моторики й емоцій до мислення й особистісних цінностей. Говорять повільно, розважливо, ніколи не метушаться. Культивують в собі фізичну силу, надають перевагу силовим видам спорту. Рішення приймають не кваплячись, дуже обачно, через це іноді пропускають момент, коли треба швидко діяти. Але в афекті від повільності не залишається і сліду, легко втрачають контроль над собою, діють імпульсивно, в конфліктній ситуації можуть вибухнути потоком лайки, нанести побої. Владолюбство поєднується з прагненням наводити «свої порядки», нетерпимістю до інакомислення. Злопам'ятні щодо завданих їм образ і заподіяного збитку, навіть незначного, дуже мстиві й винахідливі у способах помсти. Дріб'язкова акуратність, скрупульозність, допитливе дотримання всіх правил, педантизмом – все це розглядають як компенсацію власної інертності. Педантична акуратність має прояви в одязі, зачісці, перевазі порядку в усьому. Самооцінка зазвичай однобока: відзначається прихильність до порядку й акуратності, нелюбов до мрій і перевага жити реальним життям; в іншому зазвичай представляють себе більш конформними, ніж є насправді.

Істероїдний тип (І) визначений у 15,4% досліджуваних.. Головними рисами є безмежний егоцентризм, ненаситна жага уваги до своєї

персони, захоплення, здивування, шанування, співчуття. Всі інші особливості живляться цим. Брехливість і фантазування повністю служать прикрашенню своєї особи. Зовнішні прояви емоційності на ділі обертаються відсутністю глибоких почуттів при великій виразності, театральності переживань, схильності до малювання і позерства. Нездатність до наполегливої праці поєднується з високими прагненнями стосовно майбутньої професії. Вигадуючи, легко вживаються в роль, майстерною грою вводять в оману довірливих людей. Незадоволений егоцентризм часто підштовхує до лютої опозиційності. Виграють в ситуації плутанини, сум'яття, раптово виниклої невизначеності, коли крикливість може бути прийнята за енергію, театральна войовничість - за рішучість, вміння бути в усіх на виду - за організаторські здібності. Але лідерський час проходить, так як істероїди не стільки лідирують, скільки грають у ватажків, й оточення досить швидко розбирається, що крім позерства і тріскучих фраз вони ні на що не здатні. Серед однолітків претендують на першість або на виняткове становище. Намагаються піднятися серед них вигадками про свої успіхи і пригоди. Товариші скоро розпізнають їх вигадки, їх ненадійність, тому вони часто змінюють компанії. Самооцінка далека від об'єктивності. Зазвичай представляють себе такими, якими в даний момент найлегше справити враження.

Нестійкий тип (Н) визначений у 1,55% досліджуваних. Головна риса - небажання трудитися - ні працювати, ні вчитися, постійна сильна тяга до розваг, задоволення, неробства. При суворому й безперервному контролі неохоче підкоряються, але завжди шукають нагоди ухилятися від будь-якої праці. Повна безвольність виявляється, коли справа стосується виконання обов'язків, боргу, досягнення цілей, які ставлять перед ними рідні, старші, суспільство в цілому. З бажанням розважитися пов'язана рання алкоголізація, делінквентність, вживання наркотиків та інших дурманних засобів. Тягнуться до вуличних компаній. Через боягузтво і недостатню ініціативність опиняються там у підпорядкованій позиції. Контакти завжди поверхневі.

Романтична закоханість невластива, сексуальне життя служить лише джерелом насолоди. До свого майбутнього байдужі, планів не будують, живуть сьогоднішнім. Від будь-яких труднощів і неприємностей намагаються втекти і не думати про них. Слабовілля та боягузтво дозволяють утримувати їх в умовах суворого дисциплінарного режиму. Бездоглядність швидко надає згубну дію. Самооцінка зазвичай необ'єктивна - легко приписують собі гіпертимні або конформні риси.

Результати досліджень з визначення акцентуацій характеру особистості наведені нижче у вигляді діаграми (рис. 3.4).

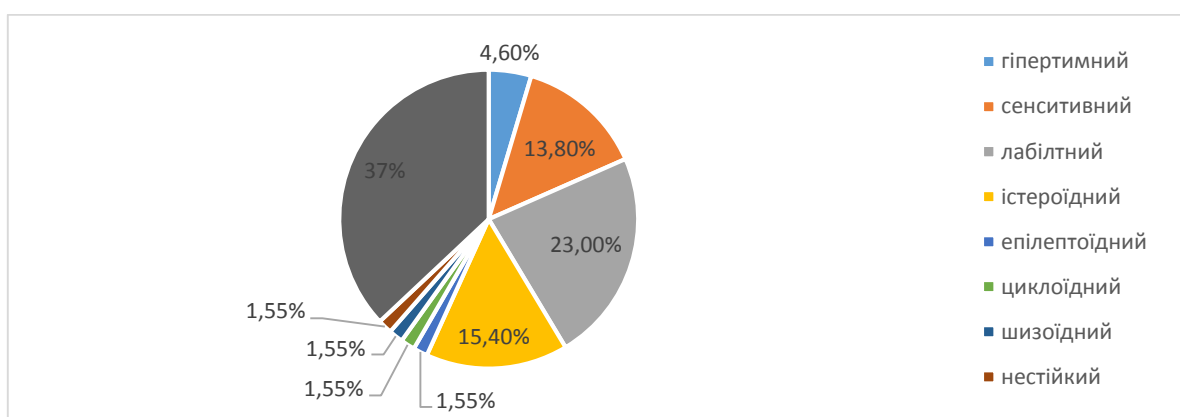

Рис. 3.4 Розподіл досліджуваних за акцентуаціями характеру (значення наведені у відсотках)

Зведені результати дослідження з визначення типів акцентуацій характеру особистості наведені нижче в таблиці (Табл. 3.3.).

Табл. 3.3.

Визначення акцентуацій характеру особистості

Тип акцентуації характеру	Значення %
Гіпертимний (Г)	4,6%
Циклоїдний (Ц)	1,55%
Лабільний (Л)	23%
Астено-	Не виявлено

невротичний (А)	
Сенситивний (С)	13,8%
Психастенічний (П)	Не виявлено
Шизоїдний (Ш)	1,55%
Епілептоїдний (Е)	1,55%
Істеричний (І)	15,4%
Нестійкий (Н)	1,55%
Конформний (К)	Не виявлено

Зважаючи на те, що патологічний та акцентуований характер формується під впливом виховання, ми припускаємо наявність його значного впливу на формування індивідуальних особливостей почерку в цілому і на формування індивідуальних особливостей підпису зокрема.

Застосувавши у нашому дослідженні методику Ч. Спілбергера та Ю. Ханіна для визначення тривожності особистості ми отримали наступні дані.

1. Ситуативна тривожність (СТ):

- низький рівень ситуативної тривожності (СТ), тобто набрали до 30 балів за шкалою Спілбергера-Ханіна, мають 20 осіб, що становить 22% від усієї кількості опитуваних;
- середній рівень ситуативної тривожності (СТ), тобто набрали від 31 до 45 балів за шкалою Спілбергера-Ханіна, мають 44 особи, що становить 49% від усієї кількості респондентів;
- високий рівень ситуативної тривожності (СТ), тобто набрали 46 балів і більше за шкалою Спілбергера - Ханіна, мають 26 осіб, що становить 29% від усієї кількості опитуваних.

Результати досліджень із визначення рівня ситуативної тривожності (СТ) особистості наведені нижче у вигляді діаграми (рис. 3.5.).

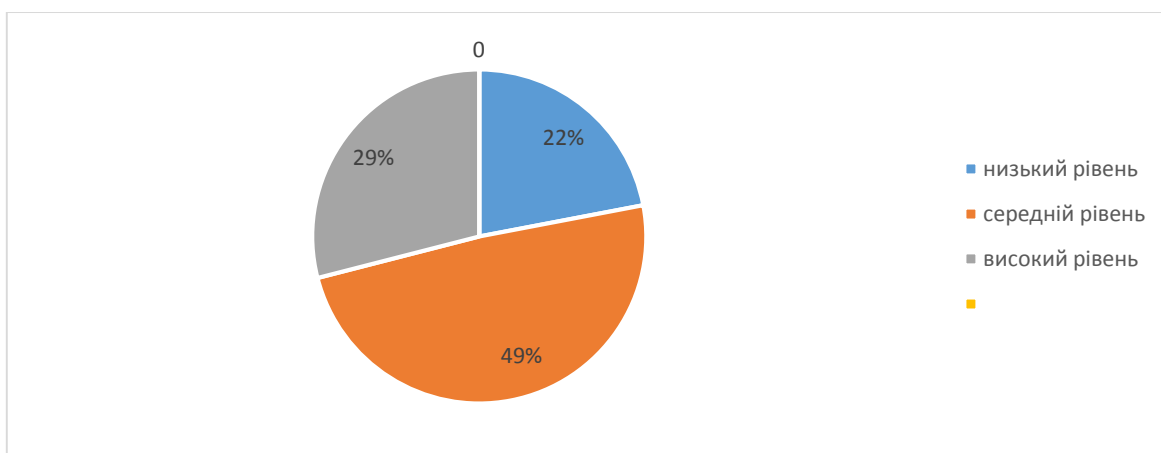

Рис. 3.6 Розподіл досліджуваних за рівнем ситуативної тривожності (СТ) (значення наведені у відсотках)

2. Особистісна тривожність (ОТ):

- низький рівень особистісної тривожності (ОТ), тобто набрали до 30 балів за шкалою Спілбергера-Ханіна, мають 6 осіб, що становить 7% від усієї кількості опитуваних;
- середній рівень особистісної тривожності (ОТ), тобто набрали від 31 до 45 балів за шкалою Спілбергера-Ханіна, мають 51 особа, що становить 56% від усієї кількості респондентів;
- високий рівень особистісної тривожності (ОТ), тобто набрали 46 балів і вище за шкалою Спілбергера - Ханіна, мають 33 особи, що становить 37% від усієї кількості опитуваних.

Результати досліджень із визначення рівня особистісної тривожності (ОТ) особистості наведені нижче у вигляді діаграми (рис. 3.6.).

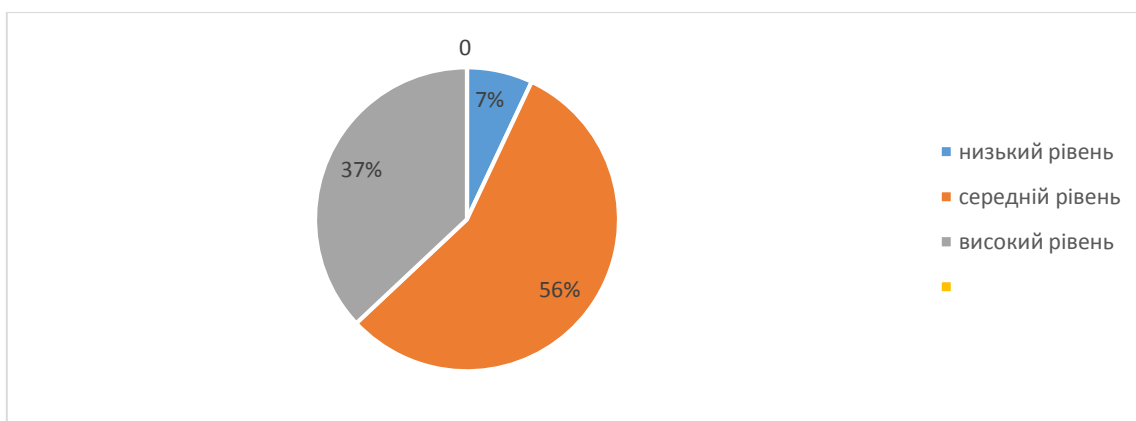

Рис. 3.6 Розподіл досліджуваних за рівнем особистісної тривожності (OT) (значення наведені у відсотках)

Зведені результати досліджень із визначення рівня тривожності особистості наведені нижче у вигляді таблиці (Табл. 3.4.).

Табл. 3.4

Результати досліджень із визначення рівня тривожності особистості

Рівень тривожності	Ситуативна тривожність (СТ)	Особистісна тривожність (OT)
Низький	22%	7%
Середній	49%	56%
Високий	29%	37%

В процесі обробки даних цього тесту нами було відмічено, що деякі досліджувані особи мають високий рівень особистісної тривожності (OT), при тому, що рівень ситуативної тривожності (СТ) є середнім або і взагалі низьким; а також навпаки – при низькому рівні особистісної тривожності (OT), досить високі показники ситуативної тривожності (СТ). Зважаючи на це, для подальшого дослідження характеру зв'язку між такою психологічною особливістю особистості, як тривожність та графологічною характеристикою

підпису ми відібрали зразки підписів осіб із високими показниками, як особистісної тривожності (ОТ), так і ситуативної тривожності (СТ).

Таким чином у 29% досліджуваних встановлений високий рівень ситуативної тривожності; та у 37% досліджуваних – високий рівень особистісної тривожності, що потребує психологічної оцінки та корекційної роботи.

Результати дослідження та визначення рівня агресивності підлітків за методикою Ассінгера.

У нашій роботі ми припускаємо, що рівень проявів різних форм агресії у осіб підліткового віку має безпосередній вплив на графологічні характеристики почерку в цілому і на графологічні характеристики підпису особистості зокрема. Саме тому наступною методикою, яку ми використали з метою отримання матеріалів для нашого дослідження характеру зв'язку психологічних особливостей особистості з графологічною характеристикою підпису, є тест Ассінгера для визначення рівня агресивності підлітків.

Здобуті результати за даною методикою наступні:

- 45 і більше балів отримали 4 особи (3,6%). Представники цієї групи досліджуваних занадто агресивні, до того ж нерідко бувають неврахуваннями та жорстокими до інших; сподіваються здобути керівні «верхи», розраховуючи на власні методи, досягти успіху, жертвуючи інтересами оточення, тому їх не дивує неприязнь колег, але за найменшої нагоди вони намагаються їх за це покарати;
- 36–44 бали отримали 66 осіб (73,3%). Представники цієї групи досліджуваних помірно агресивні, але досить успішно крокують по життю, оскільки у них достатньо здорового честлюбства та самовпевненості;
- 35 і менше балів отримали 20 осіб (23,1%). Представники цієї групи досліджуваних занадто миролюбні, що зумовлено недостатньою впевненістю у власній силі і можливостях. Це зовсім не означає, що

вони «як травинка гнуться» під буд-яким вітерцем. І все ж більше рішучості їм не завадить.

Якщо за сім і більше питань набрано по три бали і менше ніж за сім питань — по одному балу, то вибухи агресивності мають швидше руйнівний, аніж конструктивний характер. Ці особи схильні до непередуманих вчинків і запеклих дискусій. Вони ставляться до людей зневажливо і своєю поведінкою провокують конфліктні ситуації, яких цілком можливо уникнути.

Якщо за сім і більше питань отримано по одному балу і менше, ніж за сім запитань — по три бали, то ці особи занадто скуті. Це не означає, що їм не притаманні спалахи агресивності, але вони пригнічують їх аж занадто ретельно.

Результати тестування за даною методикою наведені нижче у вигляді діаграми (рис. 3.7.).

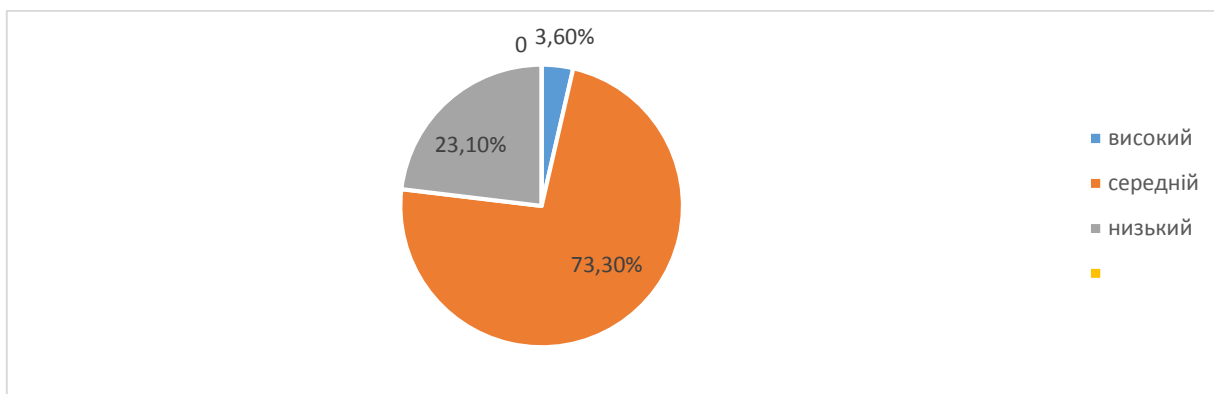

Рис. 3.7 Розподіл досліджуваних за рівнем агресивності (значення наведені у відсотках)

Зведені результати досліджень із визначення рівня агресивності особистості наведені нижче у вигляді таблиці (Табл. 3.5.).

Табл. 3.5.

Визначення рівня агресивності особистості

Рівень	Значення

агресивності	%
Високий	3,6%
Середній	73,3%
Низький	23,1%

Таким чином у 3,6% досліджуваних встановлений високий рівень агресивності, що потребує психологічної оцінки та корекційної роботи.

Наступна методика, яку ми застосували в нашому дослідженні - це Шкала Цунга для визначення рівня депресії. Оцінка ступеня тяжкості депресії за шкалою проводилася на основі самооцінки досліджуваних. Інтерпретація результатів тесту надала нам можливість серед опитуваних виділити наступні окремі групи з різним ступенем депресивного стану:

- У 84 осіб (94,3% опитуваних) виявлено стан без депресії;
- У 4 осіб (3,5% опитуваних) виявлена легка депресія ситуативного або невротичного генезу;
- у двох осіб (2,2% опитуваних) виявлено субдепресивний стан або масковану депресію;
- осіб з істинним станом депресії, що діагностують при РД вище за 70 балів не виявлено.

Результати досліджень із визначення станів депресії особистості наведені нижче у вигляді діаграми (рис. 3.8.).

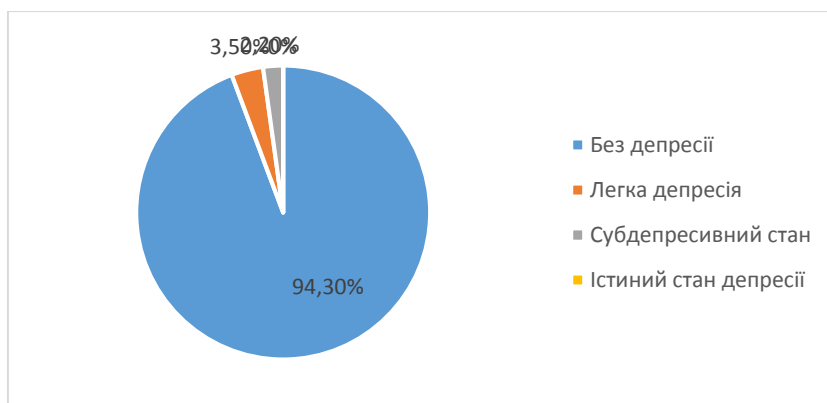

Рис. 3.8 Розподіл досліджуваних за ступенем депресивного стану (значення наведені у відсотках)

Зведені результати досліджень із визначення станів депресії особистості наведені нижче у вигляді таблиці (Табл. 3.6.).

Табл. 3.6

Визначення станів депресії особистості

Рівень депресивного стану	Значення %
Без депресії	94,3%
Легка депресія	3,5%
Субдепресивний стан	2,2%
Істинний стан депресії	0%

Таким чином у 3,5% досліджуваних виявлена легка депресія ситуативного стану або невротичного генезу, що потребує психологічної оцінки та корекційної роботи.

Результати дослідження та визначення спрямованості та уникнення невдач особистості за методикою Меграбіана. Тест-опитувальник для вимірювання мотивації досягнення призначений для діагностики двох узагальнених стійких мотивів особистості мотиву прагнення до успіху і мотиву уникнення невдачі. При цьому оцінюється, який з цих двох мотивів у досліджуваного домінує. Застосувавши методику визначення спрямованості та уникнення невдач особистості Меграбіана до групи підлітків (90 осіб), були отримані наступні результати.

Серед дівчат (34 особи):

Нами отримано досить несподіваний результат, а саме: абсолютно всі опитувані дівчата (100%) отримали бали в діапазоні від 76 до 164. Тобто ми робимо висновок про домінування прагнення уникати невдачі.

Серед хлопців (56 осіб):

- у 4 осіб (7,2%) сума балів виявилася в інтервалі від 165 до 210, тобто робимо висновок про те, що в мотивації досягнення успіхів у даній групі досліджуваних домінує прагнення до успіху;
- у 52 осіб (92,8%) сума балів виявилася в межах від 76 до 164, тобто робимо висновок про домінування прагнення уникати невдачі;
- жоден досліджуваний хлопець не отримав суму в межах від 30 до 75 балів.

Результати дослідження з визначення спрямованості та уникнення невдач особистості серед хлопців наведені нижче у вигляді діаграми (рис. 3.9).

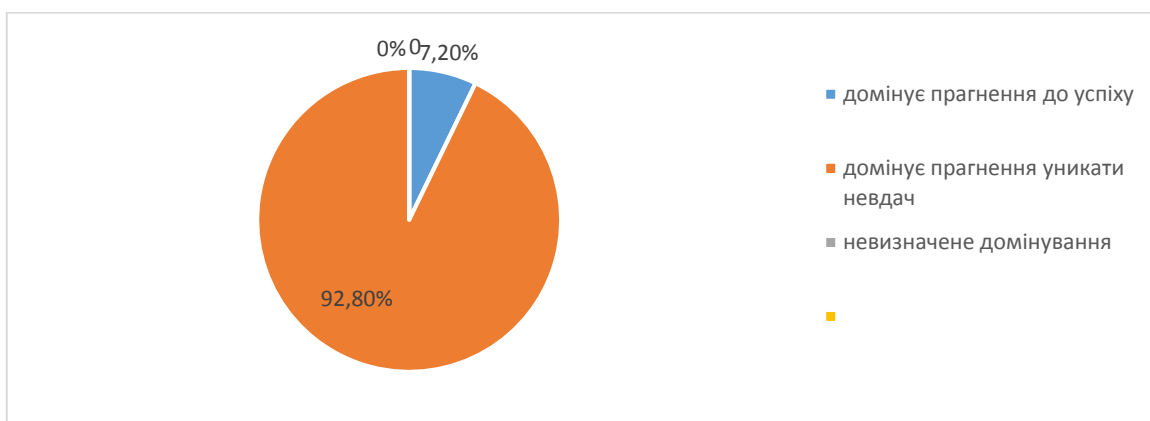

Рис. 3. Розподіл досліджуваних хлопців за спрямованістю особистості (значення наведені у відсотках)

Зведені результати досліджень із визначення спрямованості особистості наведені нижче у вигляді таблиці (Табл. 3.7.).

Табл. 3.7

Визначення спрямованості особистості

Домінування	Хлопці	Дівчата
	%	%

Прагнення до успіху	7,2%	-
Прагнення уникати невдач	92,8%	100%
Невизначене	-	-

При подальшому дослідженні характеру зв'язку між психологічними особливостями особистості та графологічною характеристикою підпису ми використовували криміналістичну методичку судової експертизи та розроблений цією науковою галуззю підхід до виділення індивідуальних ознак підпису. До даного етапу нашого дослідження були залучені троє експертів-криміналістів, що мають відповідну фахову підготовку та значний досвід роботи (більше 10 років) з почеркознавчими експертизами. Ми розглянули всі зразки підписів з використанням метода експертних оцінок почерка та виділили дві групи: 1) без особливостей та 2) з особливостями. Також спільно з експертною групою почеркознавців нами було виділено та впорядковано до зведеної таблиці (Табл. 3.2.) значущі для нашого дослідження особливості виконання підпису, яким присвоєні умовні бали (1б., 2б., 3б.) відповідно до частоти, з якою вони зустрічаються в певній виділеній групі. Ми досліджували заздалегідь відібрані у необхідної кількості досліджуваних зразки підписів, які були б придатні до подальшого вивчення шляхом виділення індивідуальних ознак почерку. Такі зразки повинні відбиратися на стандартних аркушах паперу формату А4 за умови написання кульковою ручкою, сидячи в нормальному положенні за письмовим столом, у нашому випадку на бланках тестів, та поставлені по відношенню до горизонтальної лінії – _____, це потрібно, наприклад, при аналізі за допомогою фактора № 1. Необхідно мати в себе на окремому аркуші весь перелік наведених нижче факторів.

Зведена таблиця графологічних особливостей виконання підпису відповідно до частоти, з якою вони зустрічаються в певній виділеній групі (Табл. 3.8.).

Табл. 3.8.

Зведена таблиця графологічних особливостей виконання підпису відповідно до частоти

Графологічна ознака в підписі	Наявність ознаки	Бали за частотою (1, 2, 3)
Напрямок: вгору вниз рівний хвилястий		
Довжина: довгий середній короткий		
Початок та кінець: різкий плавний подовжений		
Розмір букв: крупні середні дрібні		
Закругленість і гострота букв		
Зв'язність письма: зв'язне незв'язне		
Впевненість у написанні букв		
За силою натиску: інтенсивний середній слабкий нерівномірний		
Підкреслювання \ Закреслювання		

Наявність вертикальних штрихів		
Наявність петель		
Наявність крапок		
Ясність, гармонійність		
Простота виконання		
Іноземні букви		
Швидкість: висока низька		
Нахил букв: вліво вертикальний вправо		
«Повернення»		
Аномальні елементи		
Геометрична витриманість		
Амплітуда рухів:		
Симетрія		
Наявність цифр		

Таким чином, з метою встановлення зв'язків між графологічною характеристикою підпису та психологічними особливостями особистості підлітків нами була відібрана необхідна для подальшого вивчення кількість зразків підписів респондентів. Для діагностування психологічних особливостей особистості проведено необхідне тестування.

Здійснене дало змогу зібрати значний фактичний матеріал для подальших теоретичних і практичних висновків щодо характеру зв'язку між графологічною характеристикою підпису та психологічними особливостями особистості, а також можливості використання індивідуальних графологічних ознак підпису з метою діагностики психологічних особливостей особистості.

3.2. Аналіз та інтерпретація результатів емпіричного дослідження

Наявні нині дослідження з проблеми взаємозв'язку між ознаками почерку людини та її індивідуально-психологічними особливостями дають можливість говорити про наявність достатньо сталих кореляцій між цими двома феноменами. Збільшення популярних публікацій і наукових досліджень, які пов'язують із невизнаною в Україні графологією (психографологією), також говорить про використання психологічного аналізу почерку для підготовки психологічного портрету людини. Водночас більшість цих праць не підкріплена ґрунтовними науковими розробками, що піддає сумніву достовірність зазначених у них висновків, а відповідно, надійність і валідність отримуваних на їх підставі результатів. [6. Фармагей А. И. Диагностика акцентуаций личности по почерку. Методика, описание и использование / Фармагей А. И. – К. : Кий, 2010. – 200 с.].

У відомих нам працях з проблем психологічної діагностики на основі виділення та інтерпретації ознак почерку їх автори пов'язують специфіку натиску із особливостями зовнішніх емоційних виявів [Фармагей А. И. Графология как наука и не только / Фармагей А. И. – К. : Ника-Центр, 2007. – 120 с.

Фармагей О. І. Деякі аспекти психологічних зв'язків між індивідуальними ознаками почерку та акцентуаціями особистості / О. І. Фармагей // Наука і освіта – № 5, 6.

Зуев-Инсаров Д. М. Почерк и личность / Зуев-Инсаров Д. М. – К. : Перлит продакшн, ЛТД, 1992.

Ищенко Е.П. Криминалисты раскрывают тайны / Е. П. Ищенко. – Свердловск, 1982. – 208 с.]. Так, сильний натиск свідчить про те, що людина, яка так пише, реагує на подразник бурхливо і рішення може приймати емоційно.

Звертає на себе увагу особливість такої ознаки почерку, як зв'язність між літерами. Психологи, які вивчають психологію почерку, зазначають

психологічний зв'язок цієї ознаки з можливістю або неможливістю адекватного логічного прийняття рішення.

Під час аналізування помітною ознакою зразків почерку учасників експерименту є прикрашання окремих літер та їх елементів за рахунок змінення стандартної, передбаченої прописами конфігурації, а також через додавання інших елементів. Найбільш часто прикрашаються літери “б”, “у”, “д”, “р”, “ц”, “ч”, “з”, “т”, “ш”. Дещо менше, але також помітно прикрашання літер “й” (за рахунок верхнього елементу), “к”, “а”, “ф”.

При цьому в окремих акцентуйованих за збудженим типом респондентів такі прикрашання є нелогічними і не прикрашають почерк, а навпаки, спотворюють.

Однією з ознак, котру виділяє Фармагей О.І. як таку, що виявляється достатньо часто і помітно, є порушення стандартних правил написання літер або порушення каліграфічних правил. Таке порушення каліграфічних правил пов'язане із зміною, або навіть спотворенням, конфігурації різних літер, специфічності написання елементів з'єднань літер між собою.

Спостереження спеціалістів, які займаються психологічним вивченням почерку, однозначно пов'язують прикрашання почерку із демонстративними якостями. Демонстративність, особливо яскраво виражена, дає людині ряд негативних характеристик, пов'язаних з інфантильністю, необдуманістю прийнятих рішень. Крім того, демонстративні особи завжди невдоволені оточенням, їм постійно замало уваги, що в комплексі викликає чи може викликати неадекватні дії.

Також заслуговує на увагу така ознака почерку, як нахил. Психологічно вона пов'язана із вольовою сферою особистості. Фармагей О. І. зауважує, що досвід аналізування ознак почерку свідчить про те, що ставити якісь конкретні остаточні психологічні діагнози на підставі інтерпретації однієї ознаки почерку буде помилковим. Необхідно аналізувати комплекс ознак, а саме:

- сильний натиск;

- окреме виконання літер або суттєве переважання окремого виконання над -
- з'єднанням літер між собою;
- вертикальний нахил, або незначний кут нахилу;
- прикрашання літер і порушення каліграфічних правил.

Наявні нині дослідження з проблеми взаємозв'язку між ознаками почерку людини та її індивідуально-психологічними особливостями дають можливість говорити про наявність достатньо сталих кореляцій між цими двома феноменами. Збільшення популярних публікацій і наукових досліджень, які пов'язують із невизнаною в Україні графологією (психографологією), також говорить про використання психологічного аналізу почерку для підготовки психологічного портрету людини. Водночас більшість цих праць не підкріплена ґрунтовними науковими розробками, що піддає сумніву достовірність зазначених у них висновків, а відповідно, надійність і валідність отримуваних на їх підставі результатів. [6. Фармагей А. И. Диагностика акцентуаций личности по почерку. Методика, описание и использование / Фармагей А. И. – К. : Кий, 2010. – 200 с.].

На цьому ж етапі проводилося визначення, вивчення та аналіз існуючих залежностей між графологічною характеристикою підпису та психологічними особливостями особистості.

Виявлення зв'язків проходило шляхом виділення із загальної маси підписів представників окремих видів темпераменту та індивідуальних ознак, які є спільними в усіх або переважній більшості зразків підписів представників цього типу темпераменту. До уваги брались такі ознаки, які є спільними для усіх зразків підписів за конкретним типом у 70-90 % випадків.

При цьому використовувалась криміналістична термінологія та розроблений цією науковою галуззю підхід до виділення індивідуальних ознак підпису.

Як було зазначено вище, виявлення конкретних зв'язків між психологічними особливостями особистості та індивідуальними графологічними ознаками підпису проходило шляхом виділення із загальної

маси підписів представників окремих видів темпераменту та індивідуальних ознак, які є спільними в усіх або переважній більшості зразків підписів представників цього типу темпераменту. До уваги брались такі ознаки, які є спільними для усіх зразків підписів за конкретним типом у 70-90 % випадків.

При цьому зверталась увага на частоту, з якою та чи інша характерологічна ознака зустрічається в підписі особи, і наскільки вона може бути вагомою для встановлення факту наявності певної психологічної особливості особистості.

Гострокутне або плавне письмо відображає швидкість протікання емоційних станів особистості при відсутності їх зовнішніх проявів. Ця ознака почерка - показник таких властивостей нервової системи, як її сила-слабкість і динамічність (темперамент), а також швидкість, сили, ритма й амплітуди рухів. Чим письмо більш гострокутне, тим більше швидкість і динаміка протікання нервових процесів і тим слабкіше емоційна стриманість (холерики). І навпаки, чим більш плавні переходи від одного елемента букви до іншого та в елементах звязку букв між собою, тим спокійніше зовнішня поведінка людини, тим складніше його вивести із себе (флегматики).

Нахил психологічно пов'язаний із силою волі та такими рисами характеру людини, як наполегливість, самовладання, психічна витривалість, деяка замкненість або відкритість. Рівномірність або нерівномірність нахилу – показник вміння стримувати свої емоційно-вольові прояви і витримувати тривалі нервово-психічні навантаження. Чим більш рівномірний нахил, тим більш стриманою і психічно витривалою є особистість. І навпаки, нерівномірність нахилу свідчить про нездатність продуктивно виконувати роботу в умовах визначеного психічного навантаження. Сильно виражена різнотиповість нахилу - показник примхливості, нестриманості, загостреної нервової чутливості, неврівноваженості. Коливання нахилу більше, ніж на 20-30 градусів, - ознака поганого контролю емоцій, нервово-психічної нестійкості, невпевненості в своїх силах. Якщо ця ознака виражена сильно,

то, можливо, відбувається неврастенічний, патологічний розвиток особистості.

Занадто нахилений почерк (60-70 градусів від вертикальної лінії письма) вважають до деякого ступеню патологією. Такий нахил також говорить про виражену емоційність того, хто пише, нестачу контролю над темпераментом, іноді - про ненормально завищену чутливість. Зазвичай люди пишуть з нахилом в 30-45 градусів. Чим менше цей кут, наприклад 0 градусів (вертикальний почерк), тим сильніше в особистості виражені психічна витривалість, замкненість. Лівий нахил говорить про деяку невідповідність особистих природних нахилів та бажань реальним умовам життя, норовливості, недовірливості, інколи нещирості. Втім, слабка виразність цієї ознаки зустрічається в людей занадто стриманих і гордих. Сильний лівий нахил, більш ніж на 45 градусів, свідчить про схильність особистості до значної стриманості почуттів, можливих емоційних вибухів, егоїзмі. Помітний лівий нахил також зустрічається у молодих людей, особливо у жінок, що при тих або інших обставинах «швидко стали дорослими» і намагаються демонструвати це оточуючим. При цьому їм притаманний визначений інфантилізм, примхливість, схильність до істеричних проявів.

Віктор Гаранін вважає, що нахил – дуже важливий елемент дослідження почерка. На його думку, крен вправо - хороший знак. Люди, що так пишуть, активні члени суспільства, завжди в курсі та в центрі всіх справ і подій. З такою людиною легко знайти взаєморозуміння. Особливість писати прямо, без нахилу, передбачає повний контроль розуму. Суб'єкт з таким почерком при будь-яких обставинах прагне зберегти рівновагу і «тримати голову в холоді». Він ретельно обмірковує кожний крок. Для нього важлива незалежність, а людей і події він оцінює неупереджено. Нахил вліво свідчить про конфлікти, що відбулись на ранній стадії життя людини. Це заставляє автора «будувати барикади», захищаючи себе від ворожого йому оточує чого світу. Часто він виявляється замуrowаним в окопі своєї самотності. Такі люди свідомо намагаються придушити в собі почуття й емоції, вважаючи, що вони

стануть менш вразливі для страждань і переживань. Вони завжди вагаються і частіше тікають від проблем, ніж намагаються з ними впоратись. Буквы, які наче «хилитаються», «п'яні», видають людину нестриману, емоційно нестійку. Буквы, що «лежать», як вправо, так і вліво, - ознака патології.

УЗАГАЛЬНЕННЯ ТА ІНТЕРПРЕТАЦІЯ РЕЗУЛЬТАТІВ ДОСЛІДЖЕННЯ

У психології поширені дві основні форми експериментального дослідження - формує і констатуючий експерименти. Їх відмінність полягає у формі подання незалежної змінної, яка впливає на піддослідних. Правда, існують уявлення про те, що і констатуючий, і формуючий експерименти є послідовні, пов'язані в єдиний процес, стадії психологічного дослідження [\[1\]](#).

У психолого-педагогічних дослідженнях чільну роль грає формуючий експеримент, де всі сили дослідника спрямовані на контроль зовнішніх впливів, в тому числі і тих природних змінних, які складають так звану "середовище життєдіяльності людини". Оптимальними умовами формуючого експерименту є лабораторія. Тут дослідник може в щодо "стерильних" умовах впливати на експериментальну ситуацію, будуючи будь-які моделі і штучні психологічні конструкти. На жаль, реальне життя не дуже доброзичливо ставиться до "чистоти" умогляду, постійно підкидаючи то одні, то інші незручні обставини вирішення конкретних проблем, які в багатьох випадках породжують труднощі збереження ідеальних побудов на реальному ґрунті.

У психології розвитку сама реальність у формі "зовнішніх" життєвих обставин і "внутрішніх" особистісних або соціальних умов займає місце стимулу. Дослідник змушений тільки спостерігати, як ситуація породжує орієнтування, як життєві випробування формують поведінкові реакції, як людина адаптується до зовнішніх умов, формуючи і розвиваючи свій характер в рамках життєдіяльності. Зміст і ефективність експерименту, що

констатує повністю залежать від здатності дослідника побачити і логічно зв'язати в єдиний ланцюг зовнішні і внутрішні умови з матеріальними проявами поведінки і діяльності суб'єкта або групи. Успіх психолога повністю визначається його вмінням у своїй свідомості побудувати цілісну систему фактів реальних проявів особистості і фактів - "слідів" зовнішніх і внутрішніх умов життєдіяльності людей.

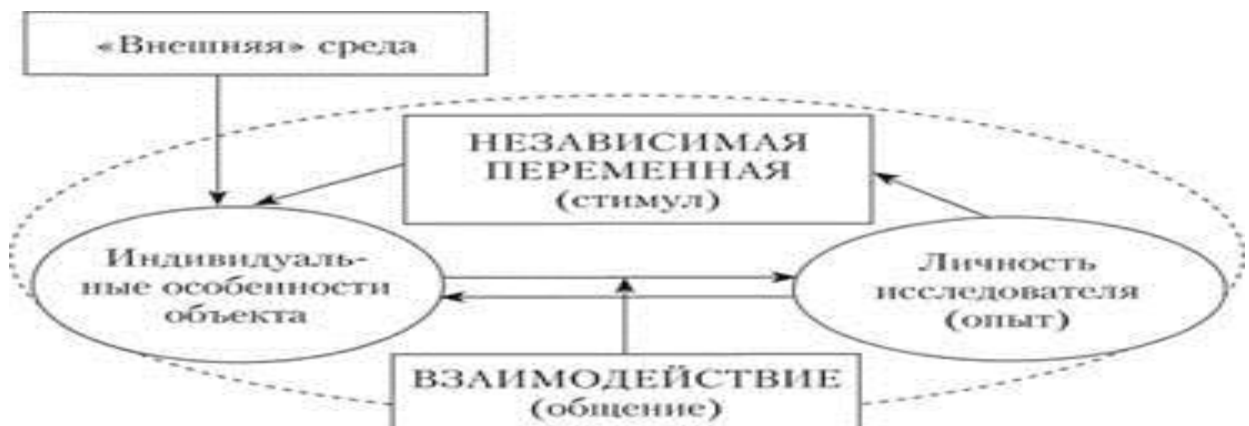
В ході узагальнення та інтерпретації результатів експерименту, таким чином, перетворюються в єдину психологічну інформацію, по крайній мере, три складові: "зовнішнє середовище", що надає стимулюючу дію, індивідуальні особливості об'єкта психологічного дослідження і досвід експериментатора.

Важливу роль в інтерпретації підсумків дослідження відіграє особистість експериментатора, його життєвий досвід, який є, з одного боку, знання і навички застосування психологічних методик, отримання при цьому достовірної інформації, а з іншого - вміння конструювання об'єктивного образу дійсності. Проблема експерименту, як зазначає Г. Абрамова, пов'язана з взаємодією людей, загострює увагу до змісту фактів і робить необхідним розуміння контексту життя дослідника, що звертається до цих фактів. Істотним для об'єктивності інтерпретації психологічного дослідження є і сама проблема взаємодії випробуваного й експериментатора. Суть проблеми взаємодії полягає в тому, що випробуваний і дослідник змінюють один одного в їх спільній дії (почуття, русі). Тому складність аналізу результатів експериментального впливу полягає в тому, що сам експериментатор є найважливішим джерелом можливих змін. При цьому можливість змін з боку випробуваного багато в чому буде визначатися його ставленням до експериментатору і до самого себе. У зв'язку з цим бажано згадати, що З. Фрейд свого часу ввів в психологію два протилежних поняття, що характеризують дану ситуацію - трансфер, тобто перенесення емоцій випробуваного на психолога, і контртрансфер - перенесення емоцій психолога на випробуваного. Е. Фромм вказував, що "світ має для людини

певний сенс, і збіг його власної картини світу з уявленнями оточуючих його людей є для нього особисто критерієм істини ... власну позицію він вважає логічною" .

Таким чином, інтерпретація і узагальнення експериментальних результатів можуть бути частково або повністю профільованими. У будь-якому випадку психологічна інтерпретація, по крайній мере, повинна відображати в своєму змісті особистість експериментатора, "зовнішню" середовище, взаємодія випробуваного з експериментатором, а також індивідуальність об'єкта дослідження. Ці фактори впливають на зміст інтерпретації експериментальних результатів і визначають її профілювання (рис. 6.2).

Аналіз експериментальних результатів може здійснюватися за допомогою як кількісних, так і якісних методів. Методи отримання емпіричної інформації класифікують : а) за ступенем активності впливу - на активні і пасивні; б) за типом впливу (реєстрації) - безпосередній вплив і інструментальне вплив і в) за типом обробки та інтерпретації даних - природничо-наукові і герменевтические методи.

Мал. 6.2. Фактори, що впливають на процес інтерпретації результатів експерименту

Активні методи - це методи впливу на об'єкт дослідження. До них можна віднести діяльнісний (лабораторний і природний експерименти) і комунікативний (бесіда).

Пасивні методи - це методи реєстрації природного процесу життєдіяльності випробовуваних (спостереження, клінічний метод, метод аналізу продуктів діяльності шляхом прямого виміру, кореляційні дослідження, метод збору інформації, "архівний метод" і т.д.).

Емпірична інформація може бути отримана з трьох принципово різних джерел. Дані з цих джерел позначаються як "L", "Q" і "TV-дані". "L" - дані (від "life record data") - це дані, отримані шляхом реєстрації реальної поведінки людини в повсякденному житті. В Під час дослідженні особистості застосовують метод вивчення документів, характеристик випробовуваних, де вивчаються результати їх життєдіяльності, описані експертами за певні періоди життя. "L" -Дані формуються методом експертної оцінки ознак поведінки, елементів діяльності або рис особистості за певними критеріями. Ці дані використовуються в до честве зовнішнього критерію для валидизации психологічного виміру. Експертна оцінка пов'язана з необхідністю вирішення багатьох проблем валідності і надійності експертизи. По-перше, впливу особистісного ставлення експертів, тобто "ефекту ореолу", яке долається шляхом залучення до експертизи декількох незалежних експертів. по-друге, достовірність експертної оцінки підвищується шляхом одномоментного ранжирування якого-небудь ознаки по групі випробовуваних, а потім, через деякий час - іншої ознаки і т.д. По-третє, оцінка рис особистості повинна проводитися в термінах спостережуваного поведінки. По-четверте, експерти повинні спостерігати випробуваного тривалий період часу в різних ситуаціях і т.д.

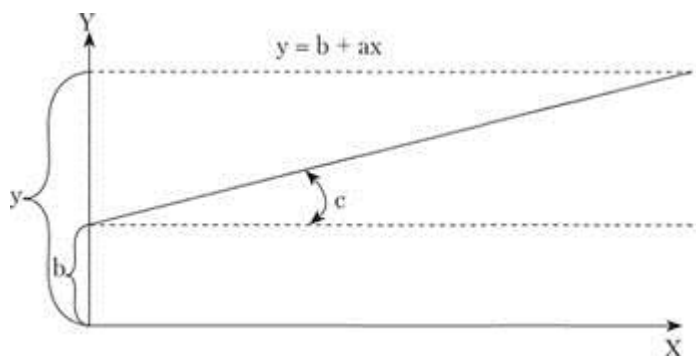
"Q" -Дані (від "questionnaire data") - це експериментальні показники, отримані в результаті вимірювання психологічних ознак за допомогою тестів, опитувальників і методик самооцінок. Слабкою стороною тестових вимірювань є інструментальна похибка, яка може носити пізнавальний (недолік самопізнання) або мотиваційний (дісімуляція - соціальна бажаність відповідей; агравація і симуляція - підкреслення своїх дефектів як свідомо, так і несвідомо) характер.

"Т" -Дані (від "objective test data") - дані об'єктивних тестів, отримані в результаті вимірювання поведінки без звернення до самооцінками або оцінками експертів. Сутність вимірювальної процедури полягає в створенні спеціальних мікроситуацій, що сприяють прояву основних властивостей особистості. Об'єктивність вимірювань досягається шляхом накладення обмежень на можливості спотворення тестових оцінок і застосування способів отримання інформації по реакції випробовуваних на експериментальну ситуацію. В якості обмежень можуть виступати: шкали достовірності і корекції в анкетах; стандартизація отриманих "сирих" даних; маскування справжніх цілей дослідження; несподіванка постановки завдань; завдання невизначеності або нечіткості цілей тестування; відволікання уваги випробовуваних; створення певної емоційної ситуації в ході тестування; розробка емоційно забарвленого змісту тестів; фіксація автоматизованих реакцій, "мимовільних" індикаторів, "фонових" індикаторів і т.д.

До кількісних або природничо-наукових методів, перш за все, відноситься статистичний аналіз даних - емпіричні показники психологічних методик, використаних в експерименті, аналізуються за допомогою методів математичної статистики. Вибір статистичних методів обробки і аналізу даних здійснюється, виходячи з того, в якою шкалою вимірювалися експериментальні змінні. До кількісних методів аналізу та інтерпретації даних можна віднести: дисперсійний, кореляційний, факторний, регресійний і кластерний види статистичного аналізу. **Дисперсійний аналіз** допомагає виявити співвідношення дисперсії залежної змінної з дисперсією незалежної змінної, тобто вказує на ту якісну змінну, яка викликає зміни досліджуваного якості. На практиці в рамках дисперсійного аналізу найчастіше застосовуються розрахунки за допомогою f-критерію Фішера і t-критерію Стьюдента. **Кореляційний аналіз** виявляє зв'язок і напрямки змін залежної і незалежної змінних. **Факторний аналіз** конструє чинники, тобто сукупності корелюють між собою незалежних змінних, що впливають на залежні змінні. **Регресійний аналіз** полягає в оцінці і моделюванні системи

зв'язків кількох залежних змінних в єдиний психометрический фактор, що відображає вплив незалежної змінної на досліджуваний психологічний об'єкт. За інтенсивністю впливу (силі статистичного зв'язку) незалежної змінної на залежну змінну розставлені коефіцієнти перед метричними змінними в регресійному рівнянні. За допомогою регресійної моделі здійснюється прогноз розвитку фактора, що має тенденцію до зниження вірогідності через певний проміжок часу. Геометрична інтерпретація лінійної регресії показана на рис. 6.3.

Кластерний аналіз дозволяє виявити зв'язок або ступінь подібності поведінкових реакцій різних об'єктів по "подобю" їх змінних (характеристик). В процесі кластерного аналізу здійснюється угруповання за певними статистичними критеріями різних "східних" об'єктів (випробовуваних або груп) в один клас (категорію, групу, кластер).

Мал. 6.3. Інтерпретація лінійної регресії

Якісні методи являють собою систему описових оцінок психології особистості. До конкретних якісних методів можна віднести: вивчення досвіду, біографічний метод, аналіз результатів (продуктів) діяльності, психоаналіз, фізіогноміку, графологию, самоспостереження (інтроспекції) і ін. Яскравий приклад якісного методу - герменевтичний метод. В. Дільтей визначав герменевтику як метод конструювання "моделі" психіки іншої людини в своїй суб'єктивній реальності.

Природно-наукові та якісні методи мають свою "роздільну потужність", тобто здатність виявляти закономірності прояву і розвитку досліджуваної

реальності, і застосовуються на відповідному рівні розвитку психічного. Причому, як зазначав В. Н. Дружинін, чим вище цей рівень, тим нижче "потужність" природничо-наукових методів і вище "потужність" якісних методів.

Висновки до розділу 3

Організованість, або, простіше кажучи, рівність почерку, свідчить про рівень внутрішньої організації людини. Дана характеристика є визначальною, тому що вказує, в якому ключі треба тлумачити інші деталі - позитивному чи негативному. Наприклад, почерк з рівними великими буквами свідчить про активність, енергійності, впевненості і умінні виразити себе. Навпаки, великий неорганізований почерк, погано орієнтований на аркуші паперу, говорить про безцеремонності, зарозумілості і імпульсивності. Добре організований невеликий почерк вказує на розумне використання сил, які додаються в потрібному напрямку, а також здатність мислити і враховувати деталі. Погано організований невеликий почерк говорить про боязкості і нерішучості, а також тенденції до зосередження на внутрішньому світі. Про збалансованості почерку зазвичай говорять в тому випадку, коли зразок рукописного тексту в цілому виглядає досить рівним. При цьому поля з усіх боків повинні приблизно збігатися, розміри великих і малих літер - бути практично однаковими, нахил - постійним, рядки - розподілені по сторінці рівномірно, а букви - не відрізнятися по висоті і написані з рівним натиском.

Нами в дослідженні, при обробці результатів діагностики, враховувалися індивідуально-типологічні риси особистості, психічний стан та рівень тривоги

Дані, які приведені у вигляді кривих (дані поліграфа), супроводжуються результатами діагностики по методикам, які подані у вигляді таблиць.

Дані, приведені у таблицях, дозволяють чітко сформулювати слідуючи висновки:

1. З ростом значення r чітко виділяються дві групи, група екстравертованих та інтровертованих, причому, на першому місці у групі стоять емоційно нестабільні, а на другому емоційно стабільні.
2. Значення ПП у емоційно стабільних вище, ніж у емоційно не стабільних, у екстравертів вище ніж у інтровертів.
3. Значення фізіологічних реакцій та шкали переживань у емоційно стабільних вище, ніж у емоційно нестабільних.
4. Значення шкали переживань у екстравертів вище ніж у інтровертів.
5. З ростом значень r значення ОПШТ зменшується.

.

ЗАГАЛЬНІ ВИСНОВКИ

1. Теоретичний огляд та аналіз наукової літератури з питань психологічної характеристики особистості: гендеру, темпераменту, характеру, емоційного стану, агресивності; вікових психологічних особливостей; експертної характеристики особливостей почерка, зокрема підпису;

Сучасний стан графології як науки характеризується підвищеним інтересом, проте переважна кількість теоретичних розробок та їх практичне застосування належить закордонним фахівцям. Дослідження вітчизняних науковців у графологічному напрямку набуває розвитку в зв'язку з актуальною потребою в модернізації технік психодіагностики особистості, зокрема, побудованих на взаємозв'язку почерку та психологічних особливостей особистості, які використовуються в багатьох сферах діяльності людини.

На відміну від графології, почеркознавство є галуззю криміналістичної техніки, що вивчає закономірності графіки письма, процес його дослідження з метою ідентифікації людини та вирішення інших почеркознавчих завдань: хто є автором або виконавцем документу, в яких умовах виконано документ, у якому стані перебував виконавець рукопису в момент його виконання тощо. На сьогодні графологію, шкода, що не в Україні, широко використовують у наступних сферах діяльності: кадровий менеджмент; персональні консультації з метою розібратись у собі, у своїй кар'єрі; персональні консультації (діагностика проблем у взаємовідносинах, перевірка сумісності в парах тощо); благонадійність та особисті якості третьої особи (наприклад, няні для дитини тощо); діагностика підлітків та дітей; консультування правоохоронних органів.

2. Методологічне обґрунтування організації дослідження та визначення полігону й складу досліджуваних; визначення методичного та методологічного інструментарію проведення емпіричного дослідження;

Теоретичною основою роботи були дослідження провідних вчених стосовно теорії особистості таких, як З. Фройд, К. Юнг, А. Адлер, Е. Фромм, А. Маслоу, К. Горні, М. Чернишевський; дослідження вікової психології стосовно особливостей підліткового віку таких провідних вчених, як Абрамова Г.С., Бадмаєв Б.Ц., Виготський Л.С., Дубровіна І.В., Туріщева Л.В., Шулигіна Р.А.; також дослідження вчених Моргенштерна І.Ф., Лурії О.Р., Зуєва-Інсарова Д.М., Гольдберг І.І., В. Гараніна, Штокалюка Д.З., Фармагея О.І. стосовно психологічних аспектів аналізу почерку та підпису. Теоретичне значення дослідження полягає в уточненні характеру зв'язку деяких психологічних характеристик особистості та структури підпису. Практичне значення роботи полягає у виділенні відхилень в структурі підпису від основних прописів та формуванні контингенту для проведення спрямованого психологічного тренінгу.

3. До даного етапу нашого дослідження були залучені троє експертів-криміналістів, що мають відповідну фахову підготовку та значний досвід роботи (більше 10 років) з почеркознавчими експертизами. Ми розглянули всі зразки підписів з використанням метода експертних оцінок почерка та виділили дві групи: 1) без особливостей та 2) з особливостями. Також спільно з експертною групою почеркознавців нами було виділено та впорядковано до зведеної таблиці значущі для нашого дослідження особливості виконання підпису, яким присвоєні умовні бали (1б., 2б., 3б.) відповідно до частоти, з якою вони зустрічаються в певній виділеній групі. Ми досліджували заздалегідь відібрані у необхідної кількості досліджуваних зразки підписів, які були б придатні до подальшого вивчення шляхом виділення індивідуальних ознак почерку. Такі зразки повинні відбиратися на стандартних аркушах паперу формату А4 за умови написання кульковою ручкою, сидячи в нормальному положенні за письмовим столом, у нашому випадку на бланках тестів, та поставлені по відношенню до горизонтальної лінії – _____, це потрібно, наприклад, при аналізі за допомогою фактора

№ 1. Необхідно мати в себе на окремому аркуші весь перелік наведених нижче факторів.

Зведена таблиця графологічних особливостей виконання підпису відповідно до частоти, з якою вони зустрічаються в певній виділеній групі

Графологічна ознака в підписі	Наявність ознаки	Бали за частотою (1, 2, 3)
Напрямок: вгору вниз рівний хвилястий		
Довжина: довгий середній короткий		
Початок та кінець: різкий плавний подовжений		
Розмір букв: крупні середні дрібні		
Закругленість і гострота букв		
Зв'язність письма: зв'язне незв'язне		
Впевненість у написанні букв		
За силою натиску: інтенсивний середній слабкий нерівномірний		
Підкреслювання \		

Закреслювання		
Наявність вертикальних штрихів		
Наявність петель		
Наявність крапок		
Ясність, гармонійність		
Простота виконання		
Іноземні букви		
Швидкість: висока		
низька		
Нахил букв: вліво		
вертикальний		
вправо		
«Повернення»		
Аномальні елементи		
Геометрична витриманість		
Амплітуда рухів:		
Симетрія		
Наявність цифр		

4 .Встановлено особливості прояву індивідуально-типологічних властивостей (темпераменту, енергетичного рівня, рівня тривоги) визначають підпис та графологію людини.

5. Отримано лінійну залежність між значеннями параметра індивідуальності p' і суб'єктивно переживається часом « t -тип». Підтверджено припущення про те, що «темперамент» та «психічний стан» мають одну фізіологічну базу та тип темпераменту впливає на особливості перебігу нерівноважного стану особистості.

6.Встановлено, що за шкалою «екстраверсія – інтроверсія» зі збільшенням значення параметра індивідуальності p збільшується загальний

рівень нерівноважності, а за шкалою «емоційної стабільності – нейротизм» спостерігається зворотна тенденція – зі зростанням значення параметра індивідуальності ррів рівень нерівноважності знижується. Рівень нерівноважності у інтровертів вищий, ніж у екстравертів, а емоційно стабільних – нижче, ніж емоційно нестабільних типів темпераменту

7. Таким чином, з метою встановлення зв'язків між графологічною характеристикою підпису та психологічними особливостями особистості нами була відібрана необхідна для подальшого вивчення кількість зразків підписів респондентів. Для діагностування психологічних особливостей особистості проведене необхідне тестування.

8. Здійснене дало змогу зібрати значний фактичний матеріал для подальших теоретичних і практичних висновків щодо характеру зв'язку між графологічною характеристикою підпису та психологічними особливостями особистості, а також можливості використання індивідуальних графологічних ознак підпису з метою діагностики психологічних особливостей особистості.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Бандурка О. М. Основи психології і педагогіки: Підручник. - Харків: Вид-во Нац. ун-ту внутр. справ, 2003. - 334, с.
2. Бондарчук Е. И. Основы психологии и педагогики: учебник / Е. И. Бондарчук, Л. И. Бондарчук. - К.: МАУП, 1999. - с. 168.
3. Булах І.С. Психологічні основи особистісного зростання підлітків: дис. ...д.п.н.: 19.00.07 / Булах Ірина Сергіївна; Націон. пед. ун-т ім. М.П. Драгоманова. - К., 2004. - 581с.
4. Вітенко І.С. Основи психології. Основи педагогіки. - Чернівці: Книги-XXI, 2006. - с. 197.
5. Власова О.І. Педагогічна психологія: навч. посібник / О.І. Власова. - К.: Либідь, 2005. - 400 с.
6. Волошина В. В. Загальна психологія: практикум: навч. посібник / В. В. Волошина, Л. В. Долинська, С. О. Ставицька, О. В. Темрук. - К.: Каравела, 2005. - 280 с.
7. Головінський І. Педагогічна психологія: Навч.посібник для вищої школи. - К.: Аконіт, 2003. - 287 с.
8. Горностай П.П. Основні тенденції функціонування особистості у ракурсі рольової теорії // Наукові студії з соціальної та політичної психології. Вип. 6(9). - К.: 2002. - с. 44-63
9. Горностай П.П. Гендерна соціалізація та становлення гендерної ідентичності / П.П. Горностай // Основи теорії гендеру. – К.: „К.І.С.”, 2004. - с. 132-156.
- 10.Дубравська Д.М. Основи психології: навч. посібник / Д.М. Дубравська. - Львів: Світ, 2001. – 580 с.
- 11.Дуткевич Т.В. Загальна психологія: (Конспект лекцій): Навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. / Кам'янець-Подільський держ. педагогічний ун-т. Кафедра психології. - Кам'янець-Подільський, 2002. – с. 96.

- 12.Заброцький М.М. Вікова психологія. / М.М. Заброцький - К.: МАУП, 1998. - с. 92.
- 13.Казарновська Г. Б. Загальна вікова і педагогічна психологія: Зб. завдань. - К.: Вища шк., 1990. - с. 141.
- 14.Кімвел М.С. Гендероване суспільство / М.С. Кімвел. - К.: Сфера, 2003. - 490 с.
- 15.Корнев М. Н., Коваленко А. Б. Соціальна психологія. - К., 1995. - 304 с.
Ліфарева Н. В. Психологія особистості: Навчальний посібник. - К.: Центр навчальної літератури, 2003. - 237 с.
- 16.Максименко С. Д. Психологія в соціальній та педагогічній практиці: Навчальний посібник для вищої школи. - К.: Наукова думка, 1999. - 215, с.
- 17.М'ясоїд П.А. Загальна психологія: навч. посібник / П. А. М'ясоїд. - 2-е вид., доп. - К.: Вища школа, 2001. - 487 с.
- 18.Оксамитна С.М. Гендерні ролі та стереотипи / С.М. Оксамитна // Основи теорії гендеру. - К.: „К.І.С.”, 2004. - С.157-181.
- 19.Петросянц В.Р. Проблема булінга в современной образовательной среде / В. Р. Петросянц // Вестн.ТГПУ. - 2011. - Вып. 6 (108). - с. 151-154.
- 20.Орбан-Лембрик Л. Б. Комунікативний простір міжособистісних відносин // Вісник Прикарпатського університету. Філософські і психологічні науки. - Вип. 4. - Івано-Франківськ, 2003. – с. 130 -136.
- 21.Орбан-Лембрик Л. Б. Спілкування як соціально-психологічний феномен // Збірник наукових праць: філософія, соціологія, психологія. - Вип. 8. - Ч. 1. - Івано-Франківськ, 2003. – с. 3-10.
- 22.Павелків Р.В. Вікова психологія / Р.В. Павелків. – К.: Кондор, 2015. - 469 с.
- 23.Панок В. Основи практичної психології: підручник / В. Панок, Т. Титаренко та ін. – К.: Либідь, 2003. - 536 с.
- 24.Пашукова Т. І. Практикум із загальної психології: навч. посібник / Т. І. Пашукова, А. І. Допіра, Г. В. Д'яконов. - К.: Т-во “Знання”, 2000. - 204 с.

25. Прокурорський нагляд в Україні: Курс лекцій для студентів юридичних вищих навчальних закладів / В. Т. Нор, Я. О. Береський, І. І. Когутич та ін.; за ред. проф. В. Т. Нора. Львів: Тріада плюс, 2002. 280 с.
26. Прокурорський нагляд в Україні: підручник / М. Й. Курочка, П. М. Каркач ; за ред. проф. Е. О. Дідоренка. Луганськ: РВВ ЛАВС, 2004. 424 с.
27. Рабінович П. М. Основи загальної теорії права та держави: навч. посіб. Вид. 9-е, зі змінами. Львів: Край, 2007. 192 с.
28. Разметаєва Ю. С. Права людини як фундаментальна цінність громадянського суспільства: монографія. Харків: Финарт, Харків. 196 с.
29. Ребезюк В. М. Забезпечення охорони прав, свобод та законних інтересів учасників кримінального провадження: порівняльно-правовий аналіз: дис... докт. філос. : 081 – Право. Київ, 2021. 273 с.
30. Римський Статут Міжнародного Кримінального Суду від 17 лип. 1998 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_588/-sp:max50:nav7:font2#Text
31. Ринда В. В. Прокурорський нагляд, судовий та відомчий контроль за провадженням дізнання: автореф. дис.... канд. юрид. наук: 12.00.09. Київ, 2012. 18 с.
32. Рішення у справі «Леонід Лазаренко проти України» від 28 жовтня 2010 року, заява № 22313/04, п. 56. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_688#Text
- 33.. Рогатюк І. В. Теоретичні, правові та праксеологічні основи кримінальної процесуальної діяльності прокурора у досудовому розслідуванні: 204 автореф. дис... докт. юрид. наук: 12.00.09. Київ, 2018. 40 с.
34. Рогатюк І. В. Прокурорський нагляд як гарантія законності й обґрунтованості прийняття процесуальних рішень на початковому етапі досудового розслідування. Науковий вісник Національної академії внутрішніх справ. 2014. № 2. С. 140–154.

35. Рогатюк І. В. Правові та організаційні засади проведення негласних слідчих (розшукових) дій. Юридичний часопис Національної академії внутрішніх справ. 2015. № 1 (9). С. 52–63.
36. Рогатюк І. В. Процесуальна діяльність прокурора на стадії досудового розслідування: монографія. Київ: Нац. акад. внутр. справ, 2016. 544 с.
37. Рогатюк І. В. Перевірка прокурором законності розгляду в органах внутрішніх справ заяв і повідомлень про кримінальні правопорушення. Вісник прокуратури. 2014. № 1. С. 111–120.
38. Романов М. Ю. Організаційно-правові засади забезпечення функціонування підрозділів дізнання Національної поліції України : дис... докт. філос. : 081 «Право». Київ, 2022. 263 с.
- 39.Штокалюк Д.З. Графологія – засіб пізнання себе та інших людей: монографія / Дмитро Штокалюк. – Тернопіль: Вектор, 2017. – 107 с.
- 40.Shtokaliuk, D.Z. (2017). Hrafolohiia - zasib piznannia sebe ta inshykh liudei [Graphology is a means of knowing oneself and other people]. Ternopil, Vektor Publ., 107 p. (In Ukrainian).
41. Slovnyk ukrainskoi movy. Akademichnyi tlumachnyi slovnyk (1976). [Dictionary of the Ukrainian language. Academic Explanatory Dictionary], Kyiv, vol. 7, p. 467. (In Ukrainian).
42. Haranin, V. Kharakter cheloveka zashifrovan v ego pocherke [The character of a person is encrypted in his handwriting]. Available at: <http://www.kokshetau.online>
43. Харцій О. М. Візуальна психодіагностика : навч. Посібник Львів: Магнолія 2006, 2018. 223
44. Шиліна А.А. / Візуальна психодіагностика у професійній діяльності поліції Гл.5, 5.3 // Психологія у професійній діяльності поліції: навч. посіб./ [О.О. Євдокімова, І.В.Жданова, Д.В. Швець та ін.]; за заг. ред. В.В. Сокурєнко; МВС України, Харків. нац. ун-т внутр. справ. Харків, 2018. 426 с. С. 68 – 88

45. Щёкин Г. Визуальная психодиагностика: познание людей по их внешности и поведению : учеб.-метод. пособие. 3-е изд., стереотип К. : МАУП, 2007. 616 с.
46. Дорошенко Т.Ю., Костюченко Е.Ю. (2014). Система аутентификации на основе динамики рукописной подписи (PDF). Доклады ТУСУРа, № 2 (32). Архів оригіналу (PDF) за 29 листопада 2014. Процитовано 25 квітня 2018.
47. Колядин Д.В., Петров И.Б. (2005). Алгоритм выделения экстремальных точек применительно к задаче биометрической верификации рукописной подписи (PDF). Архів оригіналу (PDF) за 29 листопада 2014. Процитовано 25 квітня 2018.
48. VISHVJIT S. NALWA (2005). Automatic On-Line Signature Verification (PDF). PROCEEDINGS OF THE IEEE, VOL. 85, NO. 49.
49. Александр Прохоров (2000). Мой дом - моя крепость, мое лицо - мой пропуск. КомпьютерПресс 7.
50. Э.С. Анисимова (2014). Идентификация онлайн-подписи с помощью оконного преобразования Фурье и радиального базиса (PDF). КОМПЬЮТЕРНЫЕ ИССЛЕДОВАНИЯ И МОДЕЛИРОВАНИЕ Т. 6 № 3 С. 357–364.
51. Faundez-Zanuy, Marcos (2007). On-line signature recognition based on VQ-DTW. Pattern recognition. 40 (3): 981—992.
52. M. Lange, S.N. Ganebnykh (2005). Classification of 2D Grayscale Objects in a Space of the Multiresolution Representation.
53. Колядин Д.В., Савин А.А. (2002). О проблеме верификации подписи в системах контроля доступа. Обработка информации и моделирование. Архів оригіналу за 29 листопада 2014. Процитовано 25 квітня 2018.
- 54 Cubic Bezier Curve Approach for Automated Offline Signature Verification with Intrusion Identification. Mathematical Problems in

Engineering Volume, Article ID 928039. 2014. {{cite journal}}: |first= з пропущеним |last= (довідка)

55 Инварианты как метод верификации по статистической подписи (PDF). Знания-Онтологии-Теории(ЗОНТ-09). 2009. {{cite journal}}: |first= з пропущеним |last= (довідка)

56 On-line cursive handwriting recognition using speech recognition methods. IEEE Conference on Acoustics, Speech, and Signal Processing. 5: 125—128. 1994. {{cite journal}}: |first= з пропущеним |last= (довідка)

57. Online Signature Verification Using a New Extreme Points Warping Technique. Pattern Recognition Letters. 24: 2943—2951. 2003. {{cite journal}}: |first= з пропущеним |last= (довідка)